

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze
Ústav románských studií

bakalářská práce

Znělé a neznělé /r/ ve francouzštině u českých mluvčích

Voiced and voiceless /r/ in Czech speakers of French

Markéta Zíchová

vedoucí bakalářské práce: PhDr. Tomáš Duběda, Ph.D.

rok podání práce: 2011

Prohlašuji, že jsem tuto bakalářskou práci vypracovala samostatně a že jsem uvedla všechny využití prameny a literaturu.

Na tomto místě chci vyjádřit svou vděčnost vedoucímu této práce, panu doktoru Tomáši Dubědovi. S neuvěřitelnou ochotou mi věnoval svůj drahocenný čas při konzultacích, a to velmi výrazně nad rámec svých povinností. Ráda bych mu poděkovala také za nadšení a rychlost, které projevil při řešení problémů vzniklých v průběhu tvorby.

Děkuji také Evě za korektury textu a za morální podporu v průběhu psaní práce.

obsah

1. ÚVOD	6
teoretická část	7
2. R-OVÉ HLÁSKY	7
2.1. přehled druhů r-ových hlásek	8
2.1.a. ve francouzštině	8
2.1.b. příklady vybraných r-ových zvuků v ostatních jazycích	10
2.2. terminologie, přepis v literatuře	11
2.3. R-ové zvuky ve fonologii	12
2.4. fonotaktika	13
2.4.a. frekvence /r/ jako samostatné hlásky	13
2.4.b. frekvence /r/ v sylabičných strukturách	13
3. LIKVIDY	14
4. ZNĚLOST vs. NEZNĚLOST	15
4.a. asimilace znělosti	15
4.b. desonorizace samohlásek	17
4.c. znělost a neznělost r-ových hlásek v češtině a ve francouzštině	17
5. HLÁSKA /R/: GRAFICKÉ ZNÁZORNĚNÍ A NORMATIVNÍ VÝSLOVNOST	19
5.1. grafická podoba -r- a -rr-	19
5.2. hláska [ʁ] ve finální pozici: grafické znázornění -re a -r	19
5.3. skupiny souhlásek: [ʁ] + konsonant	20
5.4. skupiny souhlásek: konsonant + [ʁ]	20
5.5. [ʁ] vs. [ʁʁ]	20
5.6. /r/ v přízvučném postavení	21
6. STRUČNÁ HISTORIE HLÁSKY /R/ VE FRANCOUZŠTINĚ	21

experimentální část	25
7. CÍLE EXPERIMENTÁLNÍ ČÁSTI.....	25
8. EXPERIMENT	26
8.1. mluvčí	26
8.2. text.....	26
8.3. nahrávání	27
8.4. zpracování a analýza nahrávky	28
9. VÝSLEDKY	29
9.1. celkové výsledky	29
9.1.a. znělost a neznělost.....	30
9.1.b. konkrétní vyslovené hlásky	35
9.1.c. individuální specifika mluvčích	40
9.1.d. další poznatky	45
9.2 výsledky jednotlivých mluvčích	47
9.2.a. rodilí mluvčí	47
9.2.b. čeští mluvčí.....	49
10. ZÁVĚR.....	52
RÉSUMÉ.....	56
1. résumé v českém jazyce.....	56
2. résumé en français	58
3. résumé in english	60
seznam použité literatury	62

1. ÚVOD

/R/ je jednou z nejtypičtějších hlásek francouzského jazyka. Díky její specifické výslovnosti ji laická (nejen česká) veřejnost nejčastěji spojuje s francouzštinou, i když se takzvané „francouzské r“ vyskytuje i v jiných jazycích.

/R/ je velkou zvláštností ve fonologickém inventáři francouzštiny. Jedná se o jediný foném, jehož výslovnost kolísá od vibrant přes frikativy až po aproximanty. /R/ zároveň přejímá znělostní kvality svého okolí. „Z historického pohledu je /r/ jednou z mála hlásek, které prodělaly radikální změnu místa výslovnosti (z koronální na dorsální) a které jsou foneticky a fonologicky proměnlivé v závislosti na regionu a registru řeči.“¹

Je s podivem, že zatímco u ostatních francouzských souhlásek existují relativně jasná pravidla znělosti, u /r/ se většinou fonetické učebnice o znělosti vůbec nezmiňují. Pokud i přesto věnují této hlásce pozornost, omezují se na pouhé konstatování, že /r/ ve finální a někdy i na jiných pozicích může být neznělé.

Proto jsme se rozhodli tuto práci věnovat problému znělosti a neznělosti /r/. Chceme uvést pravidla znělosti na pravou míru, dále také zjistit, s jakou konkrétní kvalitou jsou hlásky /r/ vyslovovány. Proto nejprve prostudujeme dostupné prameny a informace následně ověříme v experimentální části. Ta je tvořena analýzami nahrávek čteného textu. Foném /r/ budeme zkoumat u českých a francouzských mluvčích, přičemž Čechy rozdělíme do tří skupin podle pokročilosti.

V úvahu vezmeme bezprostřední okolí hlásky a přítomnost pauzy a přesvědčíme se, zda výslovnost nějakým způsobem závisí buď na věku (u rodilých mluvčích), nebo na pokročilosti (u českých mluvčích).

¹ „/R/ is historically one of the few segments which have undergone a radical shift in place of articulation (i.e. fromcoronal to dorsal) and which is phonetically and phonologically variable in regional forms and registers.“ RUSSELL WEBB, Eric. „Minimalism and French /R/: Phonological representations in phonetically based phonology“. *French Language Studies*, 2009, č. 19, Cambridge University Press. s. 92

teoretická část

2. R-OVÉ HLÁSKY

Jako /r/ lze označit velice širokou škálu zvuků. Místo artikulace /r/ bývá dentální nebo alveolární, ale také postalveolární, velární či uvulární. /R/ je vyslovováno klasicky či retroflexně. V různých klasifikacích najdeme /r/ mezi vibranti, verberanti², frikativami, aproximanti, nebo dokonce samohláskami. V reálné výslovnosti však /r/ někdy bývá i na pomezí frikativy a aproximanty. Navíc u různých podob /r/ pozorujeme délku, aspiraci, nazalizaci nebo znělost³, které se hodláme podrobněji věnovat. Vzhledem k této diverzitě je nemožné uvést obecnou artikulační charakterizaci r-ových hlásek. Na rozdíl od většiny fonetických kategorií, které se zakládají na artikulačních nebo auditivních vlastnostech zvuků, spočívá podle Ladefogeda a Maddiesona celková sounáležitost skupiny r-ových zvuků (anglicky tzv. *rhotics*) hlavně v historických spojitostech mezi jejími jednotlivými členy a ve výběru grafému „r“ k jejich reprezentaci.⁴

Nicméně mezi r-ovými hláskami pozorujeme jistou podobnost, která je ovšem spíše auditivní než artikulační. Po fonologické stránce mají tendenci chovat se podobně. Podle Ladefogeda⁵ zaujímají r-ové hlásky často privilegované postavení v sylabických strukturách různých jazyků: běžně se stává, že /r/ je jedinou souhláskou, která vyskytuje jako druhý člen slabičné praetury nebo jako první člen konsonantické skupiny v kodě. Obecně lze říci, že v jazycích, ve kterých se vyskytují skupiny souhlásek, se r-ové hlásky objevují blíže k sylabickému jádru. R-ové zvuky často sdílejí toto privilegované postavení s laterálními aproximanti a (nebo) s nosovkami.

² česky též *švihy* ; anglicky *flaps/taps*; francouzsky *consonne battue*

³ VELDE, Hans van de – HOUT, Roeland van, eds. „r-atics: Sociolinguistic, phonetic and phonological characteristics of /r/“. *Etudes & Travaux*, 2001, č. 4, Université Libre de Bruxelles. s.11

⁴ LADEFOGED, Peter; MADDIESON, Ian. *The sounds of the world's languages*. Oxford: Blackwell publishers, 1996. s. 245

⁵ LADEFOGED, Peter; MADDIESON, Ian. Op.cit. s. 216

Jistá podobnost se také projevuje mezi r-ovými zvuky a samohláskami: /r/ je schopno jako jedna z mála hlásek tvořit slabikotvorné jádro (například v češtině). Podle Ladefogeda a Maddiesona je jedním z důkazů této podobnosti fakt, že samohlásky před fonémem /r/ mají tendenci se prodlužovat (například ve Švédštině) a jejich kvalita bývá „zabarvena“ následujícím /r/.⁶

2.1. přehled druhů r-ových hlásek

2.1.a. ve francouzštině

Podle Webba⁷ používá v dnešní době většina mluvčích standardní francouzštiny po celém světě buď frikativy nebo aproximanty, které mohou být znělé nebo neznělé, obojí s velárním či uvulárním místem artikulace. Převaha mluvčích vyslovuje /r/ jako frikativu [ʁ] ve slabičných praeturách, v kodách naopak jako aproximantu [r]. I přes toto pozorování se v konzervativním přístupu nenazírá na tuto aproximatu jako na hlásku francouzštině vlastní, starší publikace se o ní většinou ani nezmiňují.

Na francouzském území se nejčastěji vyskytují tyto čtyři varianty /r/:

ʁ : dorso-uvulární znělá frikativa, označovaná jako francouzské, pařížské či dorzální /r/ („r grasseyé“). Při artikulaci této hlásky je hrot jazyka volně opřen o dolní řezáky, zadní část hřbetu jazyka se přibližuje k měkkému patru (s větším či menším přiblížením k čípku). „Počet kmitů realizovaných hřbetem jazyka proti měkkému patru není obvykle velký; někdy je toto /r/ téměř bezkmitné (Carton uvádí tzv. *r dévibré*).“⁸ Dnes je toto /r/ ve francouzské výslovnosti považováno za standardní.⁹

⁶ „Further evidence of the rhotic-vowel affinity is the fact that vowels before /r/’s tend to lengthen, as in Swedish, and to be ‘colored’ in their quality by the following /r/.“ LADEFOGED, Peter; MADDIESON, Ian. Op.cit., s. 216

⁷ RUSSELL WEBB, Eric. „Minimalism and French /R/: Phonological representations in phonetically based phonology“. *French Language Studies*, 2009, č. 19, Cambridge University Press. s. 2

⁸ DOHALSKÁ Marie, SCHULZOVÁ Olga. *Fonetika francouzštiny*. Praha: Karolinum, 2006. s.168

⁹ Carton používá pro toto /r/ znak R obrácený podle středové souměrnosti (str. 30)

χ čili **ʁ** : neznělá uvulární frikativa. Fonetické práce se o ní většinou nezmiňují; pokud ano, tak jen velmi okrajově.

R : dorso-uvulární znělá vibranta („r grasseyé“). Vyskytuje se v regionální nebo výjimečně v lidové výslovnosti; běžnější je např. ve zpěvu¹⁰. Tato varianta /r/ byla běžná ještě v první polovině dvacátého století, dobové práce¹¹ ji ještě označují za pařížské /r/. Dodnes jí velká část autorů popisuje jako standardní /r/ francouzského jazyka (například Léon¹²). Velde¹³ popisuje analogicky k [ʁ] i neznělou verzi této vibranty: [ʁ̥] u belgických mluvčích. Tato varianta je však velmi marginální, ostatní autoři jí neuvádějí.

r : apikoalveolární znělá vibranta („r roulé“), původní latinské /r/. Tato souhláska je tvořena kmitáním jazyka, který se při artikulaci opakovaně dotýká špičkou horního dásňového oblouku. K dotykům artikulačních orgánů (francouzsky tzv. *battements*) dochází podle Cartona až pětikrát, nicméně běžné jsou dva až tři dotyky.¹⁴ V češtině je ale většina /r/ jednokmitných. Tato varianta se na území Francie dnes již vyskytuje pouze výjimečně, např. v dialektech některých oblastí Burgundska a Pyrenées-Orientales. Mimo území Francie se objevuje v Québecu nebo ve Valonsku.¹⁵ Toto /r/ bylo od sedmnáctého do devatenáctého století postupně nahrazováno dorsálním /r/. Jak uvádí Dohalská¹⁶, ještě na začátku dvacátého století byl tento typ /r/ běžný pro jevištní mluvu nebo pro zpěv, dodnes se vyskytuje v operní tvorbě. V češtině je tento způsob výslovnosti /r/ jediným správným; odlišná artikulace (nejčastěji velární či uvulární /r/) se považuje za vadu řeči označovanou jako rotacismus.

¹⁰ RUSSELL WEBB, Eric. „Minimalism and French /R/: Phonological representations in phonetically based phonology“. *French Language Studies*, 2009, č. 19, Cambridge University Press.. s. 3

¹¹ ROUSSELOT, Jean Pierre – LACLOTTE, Fauste. *Précis de prononciation française*. Paris: Welter, 1902.

¹² LÉON, Pierre. *Phonétisme et prononciations du français*, Paris: Nathan Université, 1992. str. 73

¹³ VELDE, Hans van de – HOUT, Roeland van, eds. „r-atics: Sociolinguistic, phonetic and phonological characteristics of /r/“. *Etudes & Travaux*, 2001, č. 4, Université Libre de Bruxelles. s. 65

¹⁴ „Il peut y avoir jusqu'à cinq battements, mais généralement il y en a deux ou trois.“ CARTON, Fernand. *Introductions à la phonétique du français*, Paris: Bordas, 1974. s.30

¹⁵ CARTON, Fernand. Op. cit., s. 30

¹⁶ DOHALSKÁ Marie, SCHULZOVÁ Olga. *Fonetika francouzštiny*. Praha: Karolinum, 2006. s. 169

Dále se často setkáváme s uvulární aproximantou [ɣ], k jejímuž vyslovení dříve docházelo zejména při nedbalé nebo rychlé výslovnosti; tato varianta se však v současné době prosazuje i v korektní mluvě. Ve své podstatě je jedná o příliš otevřenou frikativu [ɣ]: je to náběh na realizaci hlásky [ʁ], ale artikulační pohyb není dotažen a artikulátory (zadní část jazyka a zadní konec měkkého parta) od sebe zůstanou příliš daleko na to, aby vznikl šum. Důležité je zmínit, že tato aproximanta je vždy znělá, a to i na místech, kde by frikativa byla vyslovena nezněle. Jde tedy sice o nedbalost, ta ale může být v určitých případech vykompenzována dodanou znělostí. Tato hláska se vyskytuje hlavně v kodách.

Podle Léona¹⁷ je v některých kreolských jazycích pocházejících z francouzštiny (např. na ostrově Sainte-Lucie), /r/ velmi silně vokalizované: v iniciální pozici nebo v konsonantických skupinách se projevuje jako [w], například:

<i>radio</i>	[wadjo]	„rádio“
<i>gros</i>	[gwo]	„tlustý“

Ve finální pozici nebo před souhláskou potom mizí a prodlužuje předcházející samohlásku:

<i>parler</i>	[pa:le]	„mluvit“
<i>mort</i>	[mo:]	„mrtvý“

Úplná vokalizace /r/ postihla britskou angličtinu; navíc se v ní u /r/ také stabilizovala mírná labializace jako doprovodné gesto.

2.1.b. příklady vybraných r-ových zvuků v ostatních jazycích

r : apiko-alveolární verberanta, také označována jako alveolární švih (fr. *r battu*). Je velmi podobná vibrantě [r], ale rozdíl spočívá v množství dotyků artikulačních orgánů. Zatímco u vibrant dochází zpravidla k více dotykům artikulátorů, u verberant je možný pouze jeden. Jako foném se vyskytuje například ve španělštině (viz oddíl r-ové zvuky ve fonologii). V severoamerických dialektech angličtiny se vyskytuje jako alofon hlásek [t] a [d], např. ve slově *better* ([bɛrə], „lepší“).

¹⁷ LÉON, Pierre. Op.cit., s.73

ɽ : znělá retroflexní aproximanta. Nejrozšířenější způsob výslovnosti /r/ v americké angličtině.

ɹ : znělá alveolární aproximanta. Používá se v severoamerických dialektech.

ɽ̥ : znělá retroflexní verberanta. Vyskytuje se například v hindštině, švédštině a v určitých kontextech v angličtině.

2.2. terminologie, přepis v literatuře

Terminologie francouzského /r/ je značně rozkolísaná. Hlavně pod termínem „r grasseyé“ (doslova přeloženo jako „ráčkované r“) a „pařížské r“ se v rovnocenném zastoupení vyskytuje jak [ʁ], tak [R]. Je ale nutno podotknout, že v soudobé literatuře se častěji označením „r grasseyé“ míní [R] a pod názvem „pařížské r“ najdeme spíše [ʁ]. Jiným problematickým termínem je adjektivum „roulé“, které tradičně označuje apikoalveolární [r]. Některé příručky však používají tuto klasifikaci jako synonymum pro vibrantu, tím pádem např. [R] definují jako „consonne roulée uvulaire voisée“ - znělou uvulární vibrantu. V této práci se budeme striktně držet terminologie námi uvedené v přehledu druhů r-ových hlásek, která podle našeho názoru nejlépe vystihuje podstatu hlásek.

Co se týče norem ve fonetickém přepisu, standardně se francouzské /r/ v literatuře přepisuje jako [ʁ] s tím, že se nerozlišuje znělé a neznělé /r/. Pokud jde o soudobé francouzské monolingvní slovníky, je třeba zmínit, že jejich většina dodnes konzervativně přepisuje foném /r/, tzn. jako [R]. Jedním z nich je například Le Petit Robert.¹⁸ Ten zároveň označuje hlásku [χ] (ekvivalent [ʁ]), která je v současné době na území Francie jednou z nejčastěji vyslovovaných verzí /r/, jako „zvuk cizí francouzskému systému“¹⁹ a uvádí jako příklad výskyt této hlásky ve slovech přejatých ze španělštiny či z arabštiny. Některé slovníky, kterým jde hlavně o fonologickou správnost, přepisují /r/ jako [r] s tím, že různé varianty /r/ nemají ve francouzštině fonologický význam. Takto lze přepis výrazně zjednodušit.

¹⁸ ROBERT, Paul. *Le nouveau Petit Robert, dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française*. Paris: Dictionnaires Le Robert, 2009

¹⁹ „Le [χ], son étranger au système français (...)“ „[χ]: mots empruntés à l'espagnol (jota); à l'arabe (khamzin)“ ROBERT, Paul. Op. cit., s. XXVI

2.3. R-ové zvuky ve fonologii

Ve standardní francouzštině jsou teoreticky různé typy výslovnosti /r/ (ʁ, ʀ, r) volnými alofony, což znamená, že je lze používat libovolně, bez toho, abychom narušili komunikaci jakýmkoliv způsobem. Jsou to však fonostylistické ukazatele, které umožňují určit regionální, sociokulturní či jiné charakteristiky mluvčího (viz přehled druhů r-ových hlásek). Tyto varianty nicméně někdy koexistují v závislosti na okolí u jediného mluvčího: někteří Francouzi například vyslovují [r] ve slově *très* (velmi), ale [ʀ] ve slově *fer* (železo)²⁰.

Avšak i ve francouzštině mohou být různé druhy /r/ fonémy, nikoliv alofony; jedná se o výslovnost v regionálních variantách (nářečích). Zajímavý příklad uvádí Carton²¹: v dialektu departmentu Haute-Loire se zachoval rozdíl mezi apiko-alveolárním /r/ a uvulárním vibrantom, který vznikl z rozlišení mezi latinským jednoduchým a zdvojeným /r/; například:

[ura]	„hodina“
[ʁra]	„hrnec“

(pozn.: Carton neuvádí pravopisnou verzi slov)

V ostatních jazycích se vyskytuje většinou jeden r-ový zvuk, ale ani větší množství r-ových hlásek není výjimkou. Například ve španělštině existují dva druhy /r/, které mají rozlišovací funkci, a tudíž je označujeme za fonémy: jedná se o hlásky [r] a [r̄]. Jako typický minimální pár můžeme uvést slova

<i>pero</i>	[peɾo]	„ale“
<i>perro</i>	[peɾˈo]	„pes“

Znělé a neznělé podoby jedné varianty hlásky /r/ jsou částečně v distribuci komplementární a částečně volné. Znělostní asimilace je popsána v kapitole č. 4 (znělost vs. neznělost).

²⁰ CARTON, Fernand. Op. cit., s. 59

²¹ CARTON, Fernand. Op. cit., s. 30

2.4. fonotaktika ²²

2.4.a. frekvence /r/ jako samostatné hlásky

Souhláska /r/ je ve francouzštině nejfrekventovanější souhláskou vůbec. Je například patnáctkrát častější než nejméně vyslovovaná souhláska [g]. Frekvence výskytu hlásky /r/ je 7,25 % (Carton uvádí mírně vyšší hodnotu: 7,8 %²³) ze všech vyslovovaných hlásek, což odpovídá 12,82 % všech souhlásek. Pro tuto práci je zajímavý fakt, že statisticky je jedna z osmi hlásek /r/ či /l/, nebo že jedna z pěti hlásek je neznělý konsonant.

2.4.b. frekvence /r/ v sylabičných strukturách

Statisticky nejčastější samohláskou následující po konsonantu /r/ je /e/. Dále vyjmenujeme nejčastější sledy hlásek obsahujících /r/ v komplikovanějších strukturách. Konkrétní strukturu zde zmiňujeme pouze v případě, že se jedná o nejčastější strukturu nebo strukturu s významným počtem zastoupení.

Ve strukturách typu CCV se v poměrném zastoupení nejčastěji vyskytují tyto sledy hlásek: [trE]²⁴, [pri] a [trœ].

Ve strukturách typu CVC je v nejčastějších sledech /r/ zastoupeno podstatně častěji, a to ve sledech [par], [jœr] a [syr]. Ve dvou případech tvoří sledy s /r/ hned dvě nejčastější možnosti: [zur] a [pur] tvoří 60 a 40 % ve struktuře s [u]; sledy [for] a [lor] tvoří 50 a 20 % ve struktuře obsahující [o]

Co se týče struktur CCVC a CCCV, /r/ je v obou zastoupeno v nejčastější variantě. Pro strukturu CCVC je to sled hlásek [vwar], pro CCCV pak [krwa].

²² podle WIOLAND, François. *Prononcer les mots du français*. Paris: Hachette, 1991. str. 30 - 32

²³ CARTON, Fernand. Op. cit. s. 72

²⁴ Znak „E“ používáme, pokud nerozlišujeme konkrétní kvalitu této hlásky. Může tak zastupovat jak otevřené, tak zavřené e. Znak „r“ je v této podkapitole zástupný pro všechny možnosti výslovnosti /r/.

3.LIKVIDY

Likvidy, ač velmi artikulačně heterogenní skupina, sdílí mnoho vlastností, a to zejména distribučních. Jedním z důkazů této podobnosti je fakt, že Japonci nerozlišují r-ové a l-ové hlásky, nýbrž je používají jako alofony.

Do kategorie likvid řadíme r-ové hlásky a veškeré laterální segmenty kromě mlaskavek. Jak uvádí Duběda,²⁵ „96 % jazyků má alespoň jednu likvidu, přičemž l-ové segmenty jsou o něco častější“. Nejtypičtější je jeden r-ový a jeden l-ový foném na jazyk.

Jednou z vlastností likvid je již zmíněné časté privilegované postavení v sylabických strukturách (viz R-ové zvuky).

Nejdůležitější je však distribuce /r/ a /l/, která není zcela totožná, nicméně sdílí nejvíce rysů: „oba segmenty se často vyskytují jako pravý konstituent konsonantické skupiny ve slabičné praetuře; oba také často předcházejí obstruenty²⁶ v kodách tvořených konsonantickou skupinou, nebo se objevují ve finálních, post-obstruentních kódech.“²⁷ Analogickou distribuci ilustrujeme na příkladech přejatých od Russela Webba.²⁸

- a. praetura tvořena konsonantickou skupinou: *branche – blanche, sprint – spleen*
- b. koda: *carte – balte*
- c. finální, post-obstruentní pozice: *sabre – sable*

Jak uvádí Russel Webb²⁹, aproximanta [ʁ] a polokonsonanty sdílí podobné fonetické profily (tj. formantová struktura podobná samohláskám s nejvyšší frekvencí nepřesahující 3000 Hz). Ani /r/, ani polokonsonanty nikdy nemohou být ve francouzštině součástí

²⁵ DUBĚDA, Tomáš. *Jazyky a jejich zvuky, Univerzálie a typologie ve fonetice a fonologii*. Praha : Karolinum, 2005. s. 87

²⁶ Obstruenty (těže šumové konsonanty, vlastní konsonanty) mají zřetelnou složku neperiodických kmitů (šumů). Částečně tónovou složku mají z této skupiny konsonanty znělé - tvoří ji znění základního hlasu), konsonanty neznělé jsou čistými šumy. Užívají se v rozlišení od sonor (likvid a nazálů) a hlásek klouzavých.

²⁷ RUSSELL WEBB, Eric. „Minimalism and French /R/: Phonological representations in phonetically based phonology“. *French Language Studies*, 2009, č. 19, Cambridge University Press. s. 91

²⁸ RUSSELL WEBB, Eric. Op. cit., s. 91

²⁹ RUSSELL WEBB, Eric. Op. cit., s. 93

sylabického jádra. To však neplatí stejně ve všech jazycích: zatímco ve francouzštině je výskyt /r/ v nukleu nepřipustný, v češtině bývá /r/ běžně součástí sylabického jádra. Například: *trvat* [třvat] .

4.ZNĚLOST vs. NEZNĚLOST

Znělost je základní fonetická a fonologická vlastnost hlásek. Rozlišujeme znělé hlásky, při jejichž tvoření jsou hlasivky napjaté a kmitají, a neznělé hlásky, kde jsou hlasivky v klidu. Z akustického hlediska je znělost přítomnost základního frekvence zvuku (F0). Samohlásky jsou ve většině jazyků pouze znělé, ačkoliv třeba v japonštině rozlišujeme samohlásky i neznělé (ale pouze foneticky, ne fonologicky). Souhlásky a polokonsonanty mohou být jak znělé, tak neznělé.

4.a. asimilace znělosti ³⁰

Konsonantická asimilace je princip, který se uplatňuje ve velkém množství jazyků včetně češtiny i francouzštiny a který je pro tuto práci rozhodujícím faktorem. Obzvláště ve francouzštině je vzájemné ovlivňování sousedních hlásek velmi výrazné a prakticky nevyhnutelné. Asimilací v širokém slova smyslu rozumíme různé druhy změn, které postihují zvuk pod vlivem sousední hlásky. Mechanismus je jednoduchý: pokud jsou dvě hlásky v kontaktu, hláska v silnějším postavení předává druhé jeden nebo více ze svých artikulačních rysů, a to buď úplně, nebo částečně. Na rozdíl od vokální harmonie musí dojít k přímému kontaktu s danou hláskou. Zásadní roli při konsonantické asimilaci hraje nejen místo a způsob artikulace, ale i pro nás rozhodující znělost hlásky v silnějším postavení. Znělostní asimilace se však neprojevuje jen uvnitř slova, ale i při spojování slov do rytmických celků. Podle Cartonova je asimilace dána tendencí k co nejmenší fyziologické námaze a nedostatečnou koordinací artikulačních pohybů. ³¹

Při asimilaci znělosti může dojít ke dvěma druhům jevů (které nemohou probíhat současně). Prvním je takzvaná desonorizace neboli ztráta znělosti. Ve slově *absent*

³⁰ DOHALSKÁ Marie, SCHULZOVÁ Olga. *Fonetika francouzštiny*. Praha: Karolinum, 2006. s. 175 - 176

³¹ „Cette assimilation est liée à la tendance à l'économie articulatoire et à un manque de coordination des mouvements articulatoires (...)“ CARTON, Fernand. *Introductions à la phonétique du français*. Paris: Bordas, 1974. s. 82

(„nepřítomný“) ztrácí souhláska *b* znělost pod vlivem *s*; foneticky přepisujeme jako [apsǽ] nebo pouze konvenčním znakem pod danou souhláskou: [aɒsǽ].³² Opačným jevem je sonorizace čili nabytí znělosti. Příkladem je slovo *anecdote* („anekdota“), které přepisujeme jako [anɛɡdɔt] nebo [anɛɰdɔt].

Rozlišujeme dva druhy znělostní asimilace. Zaprvé se jedná o takzvanou asimilaci regresivní, také označovanou jako anticipační. Tento typ asimilace je ve francouzštině i v češtině nejběžnější. V tomto případě přejímá první hláska vlastnost či vlastnosti hlásky následující, která je v silnějším postavení. Carton³³ uvádí příklad slova *vingt-deux* („dvacet dva“). [t] je neznělá hláska, která je v daném případě v kodě, zatímco [d] je znělá hláska v postavení slabičné praetury a tudíž se nachází v silnějším postavení. Následkem toho [t] přejímá znělost a *vingt-deux* je vyslovováno jako [vɛ̃t̥dø].³⁴ Příkladem hlásky přejímající neznělost může být sloveso *absorber* („absorbovat“), kde neznělé [s] ovlivňuje předcházející [b], které následkem toho ztrácí znělost. Slovo se tak vyslovuje jako [apsorbe]. Znělost může být přejímána úplně, ale i částečně.

Druhým, méně častým typem asimilace je takzvaná asimilace progresivní, při které první hláska předává svou vlastnost hlásce následující. Carton³⁵ uvádí příklad slovního spojení *je crois* („já myslím“), kde při rychlé mluvě dochází k asimilaci progresivní i regresivní. Foném [k], které je v obzvláště silné pozici, předává neznělost hlásce [ʒ] i hlásce [ʁ]; výslovnost je tedy [k̠ʁwa].

Jak zmiňuje Carton, směr asimilace se v různých dobách může měnit. Jako příklad nám poslouží sufix *-isme*, dříve vyslovovaný jako [ism̥]. Carton upozorňuje na tendenci k vyslovování této přípony jako [iʁm]³⁶, ačkoliv standardní variantou se zdá být pořád [ism̥]. Změnu směru znělostní asimilace pozorujeme na quebecké francouzštině, která je

³² Dohalská a Schulzová (str. 139) uvádí přepis [aɒsǽ]. V této práci se budu držet normy IPA [aɒsǽ]

³³ CARTON, Fernand. Op.cit. s. 85

³⁴ Na rozdíl od nás, Carton rozlišuje mezi [t̥] a [d] – doslova píše, že *vingt-deux* je vyslovováno jako [vɛ̃t̥dø] nebo dokonce jako [vɛ̃ddø]. V této studii však budeme pracovat pouze se dvěma hodnotami – znělost a neznělost - [t̥] a [d] pro nás tudíž znamená to samé.

³⁵ CARTON, Fernand. Op.cit. s. 85

³⁶ „Le sens de l’assimilation peut changer selon les époques. Le suffixe qui était [ism̥] devient [iʁm].“ CARTON, Fernand. Op.cit. s. 85

v jistém aspektu „zakonzervovanou“ formou jazyka. Zde se u slova *cheval* („kůň“) objevuje regresivní asimilace [ʒwal], na rozdíl od progresivní asimilace [ʃʁal] vyslovované ve Francii. Tento způsob výslovnosti dnes natolik vybočuje z normy, že „joul“ dnes označuje kanadský dialekt.

V případě znělostní asimilace u /r/ nikdy nedochází k fonologické kolizi.

4.b. desonorizace samohlásek

Jak uvádí Duběda³⁷, v postavení před pauzou ve francouzštině může dojít k desonorizaci samohlásek. Jedná se o zavřené souhlásky [i] a [u], jejichž percepční efekt se při desonorizaci blíží neznělým frikativám. Příklady:

<i>merci</i>	[mɛʁsi] / [mɛʁsiç]	„děkuji“
<i>beaucoup</i>	[bɔku] / [bɔkuxʷ]	„velmi“
<i>morue</i>	[mɔʁy] / [mɔʁyçʷ]	„treska“

Desonorizace samohlásek se však ve francouzštině neobjevuje výhradně na konci přízvukného celku, ale často i mezi dvěma neznělými souhláskami.

4.c. znělost a neznělost r-ových hlásek v češtině a ve francouzštině

Ve francouzštině rozlišujeme ve standardní výslovnosti znělé i neznělé /r/, která jsou alofony v částečně komplementární a v částečně volné distribuci. Tato distribuce závisí hlavně na výše zmíněné asimilaci znělosti, ale i mnoha dalších faktorech, popisovaných dále v práci. Tomuto problému se blíže věnujeme v podkapitole R-ové hlásky ve fonologii.

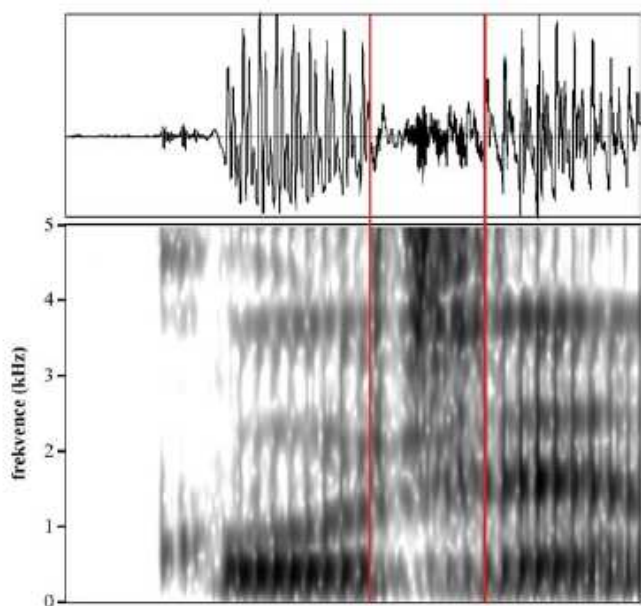
České alveolární /r/ je (na rozdíl od typického francouzského /r/) vždy vyslovováno zněle (ačkoliv určité anomálie se mohou vyskytnout). Analogii francouzského znělého a neznělého /r/ však nacházíme v české (post)alveolární frikativní vibrantě /ř/ a jejich dvou alofonech [r̥] a [r̰]. Ta hláska obecně podléhá stejným pravidlům asimilace znělosti jako francouzské uvulární /r/. Například:

³⁷ DUBĚDA, Tomáš. *Jazyky a jejich zvuky, Univerzálie a typologie ve fonetice a fonologii*. Praha : Karolinum, 2005. s. 50

<i>dobře</i>	[dɔbrɛ]
<i>třeba</i>	[třɛba]

„Od [r] se tato hláska odlišuje větší mírou kontaktu jazyka, jež přispívá k jeho šumovému charakteru; tato hláska je ve světovém měřítku neobvyklým jevem.“³⁸ České [r] se podle Ladefogeda a Maddiesona³⁹ skládá ze sekvenční kombinace vibranty a frikativy a je běžně částečně neznělé – většina mluvčích ale vyslovuje na začátku hlásky vibrantu. Zajímavé je, že někteří mluvčí programově vynechávají složku vibrant.

spektrogram [r],

přejato z internetové stránky http://fu.ff.cuni.cz/vyuka/akustika/6_konsonanty.pdf, str. 7

³⁸ DUBĚDA, Tomáš. Op. cit., s. 71

³⁹ LADEFOGED, Peter; MADDIESON, Ian. *The sounds of the world's languages*. Oxford: Blackwell, 1996. s. 229

5. HLÁSKA /R/: GRAFICKÉ ZNÁZORNĚNÍ A NORMATIVNÍ VÝSLOVNOST⁴⁰

5.1. grafická podoba -r- a -rr-⁴¹

Hlávka [ʁ] se vyskytuje ve všech pozicích. Grafickým znázorněním je -r- nebo -rr- podle následující distribuce:

GRAPHIE	TIMBRE	EXEMPLES DE DISTRIBUTION			
		Initiale	Médiale	Finale + E	Finale absolue
R	[r]	<i>rat, riche roue, rue, repos</i>	<i>Paris, iris érosion vérité</i>	<i>mare, faire dure, cire...</i>	Prononcé dans un grand nombre de mots : <i>par, pour, sur, finir, or...</i>
*RH	[r]	<i>rhume</i>	<i>arrhement</i>	<i>arrhes [a:r]</i>	
RR	[r]		<i>arrive, errer</i>	<i>serre, fourre</i>	
	[rr]		* mourrait [murre] courrait [kurre]		

5.2. hlávka [ʁ] ve finální pozici: grafické znázornění -re a -r

Hlávka [ʁ] ve finální pozici se nejčastěji graficky znázorňuje jako -re, ale také -r u velmi velkého množství slov (více než 2 000 slov běžného lexika). Dále se koncové [ʁ] přepisuje jako -rs, -rt a -rd. Podle Léona se vyslovuje pouze třetina psaných /r/ v koncové pozici. Nevyslovuje se v následujících situacích:

- ve slovech *monsieur, messieurs* a *gars*
- u skupiny sloves, substantiv a adjektiv zakončených na -er a -ier⁴²

⁴⁰ podle publikace LÉON, Pierre. *Prononciation du français standard*; Librairie Marcel Didier, Paris, 1966, s. 111 - 114

⁴¹ tabulka převzata z téže publikace, s. 111

⁴² výjimky : r se vyslovuje ve frekventovaných slovech *amer, enfer, fer, hiver, mer, ver, hier, fier*

např. *manger, boulanger, léger*

5.3. skupiny souhlásek: [ʁ] + konsonant

/r/ se může v takovéto skupině ocitnout v kontaktu s jakoukoliv hláskou, mimo jiné díky časté předponě *re-* u které se ve výslovnosti ztrácí *e caduc*. V tom případě se často stává, že v kontaktu s neznělou hláskou ztrácí [ʁ] znělost:

<i>artiste</i>	[aʁtist]	„umělec“
----------------	----------	----------

5.4. skupiny souhlásek: konsonant + [ʁ]

Jak uvádí Russel Webb⁴³, /r/ v pozici na kodě je běžně vokalizováno i úplně zaniká v regionální francouzštině, stejně tak jako v nestandardních registrech a rychlé řeči. Tento jev pozorujeme zejména v případech, kdy je /r/ v post-obstruentní pozici (okluziva + /r/) například v koncovkách *-bre, -pre, -tre, -dre*, například ve slovech:

<i>sucré</i>	[syk]	„cukr“
<i>cadre</i>	[kad]	„rámec“

5.5. [ʁ] vs. [ʁʁ]

Krátká a dlouhá výslovnost /r/ má distinktivní funkci pro rozlišení forem imperfekta a kondicionálu. Jedná se o slovesa, jejichž imperfektum je zakončeno na *-rais*. Příklady:

<i>je courais</i>	[kuʁɛ]	„běhal jsem“
<i>je courrais</i>	[kuʁʁɛ]	„běžel bych“

Stejnou opozici najdeme ve formách druhé a třetí osoby singuláru jednoduchého času minulého a jednoduchého futura. Například:

<i>tu éclairas</i>	[ʁ]	„osvětlil jsi“
<i>tu éclair(e)ras</i>	[ʁʁ]	„osvětlíš“

⁴³ RUSSELL WEBB, Eric. *Minimalism and French /R/: Phonological representations in phonetically based phonology*. *French Language Studies* 19. Cambridge University Press, 2009. s.4

[ʁʁ] bez rozlišovací funkce najdeme jednak ve slovech, kde mezi dvěma /r/ odpadlo němé e⁴⁴; zadruhé u sloves, jejichž kořen končí na *-rer*, ve futuru a kondicionálu⁴⁵.

Například: *verrierie* („sklářství“); *il durera* („potrvá“), *je préparerais* („připravil bych“)

Podle Fouchého⁴⁶ se grafické znázornění *-rr-* vždy vyslovuje lehce silněji a prodlouženě jako [ʁ·], a to např., ve slovech: *arracher*, *arriver*, *corroborer*, *horrible*, *pourriture*, stejně tak jako v latinských jménech a slovech: *curriculum vitae*, *terrarium* a v jiných cizích slovech: *corrida*. Toto pravidlo se však dnes dodržuje jen ve velmi spisovné výslovnosti.

5.6. /r/ v přízvučném postavení

Jak uvádí Dohalská⁴⁷, /r/ v přízvučném postavení, stejně jako souhlásky [v] [z] [ʒ] a konsonantická skupina [vr], prodlužuje předcházející ústní samohlásky. Výjimkou jsou samohlásky zavřené [e] a e caduc [ə], které se v tomto postavení nevyskytují.

6. STRUČNÁ HISTORIE HLÁSKY /R/ VE FRANCOUZŠTINĚ⁴⁸

⁴⁴ DONOHUE-GAUDET, M.-L. *Le vocalisme et consonantisme française (règles fondamentales et exercices)*, Nancy : Librairie Delagrave, 1969. s. 194

⁴⁵ DOHALSKÁ Marie, SCHULZOVÁ Olga. *Fonetika francouzštiny*. Praha: Karolinum, 2006. s. 170

⁴⁶ FOUCHÉ, Pierre. *Traité de prononciation française*, Paris : Éditions Klincksieck, 1969. s. 319

⁴⁷ DOHALSKÁ Marie, SCHULZOVÁ Olga. Op. cit, s. 76

⁴⁸ kapitola vypracována podle publikací:

- STRAKA, Georges. *Contribution à l'histoire de la consonne R en français [1965]*, *Les sons et les mots*, Paris : Klincksieck, 1979, p. 465-499
- CARTON, Fernand. *Introductions à la phonétique du français*, Paris: Bordas, 1974. s. 165

Počátky francouzštiny se datují do konce osmého století. Všechny její dialekty (langue d'oc, langue d'oïl a frankoprovensálština) se vyvinuly z vulgární latiny. Původní /r/ tedy bylo, stejně jako latinské, apikoalveolární.

V roce 1689 doporučuje gramatik Andry de Boisregard nevyslovovat r tak, aby to trhalo uši, ale jemným způsobem jako u dvora.⁴⁹ Toto doporučení lze interpretovat jako indikaci, že apikální /r/ je oslabené a že ho aristokracie vyslovuje poněkud ledabyly. Jinou možností výkladu je, že dorso-velární /r/ se již vyslovuje ve vyšších vrstvách a že apikální /r/ je na ústupu. Podle Straky je tedy „velmi pravděpodobné, že ve druhé polovině sedmnáctého století se apikální /r/ začíná vytrácet a že dorso-velární /r/, jež je výtvorem vyšších společenských vrstev, vzniklo právě v této době.“⁵⁰

Zdá se ale, že tento nový způsob výslovnosti má spojitost se staršími změnami /r/ s transformacemi na /z/ a /l/ a s tendencí hlásky /r/ k jejímu oslabování.⁵¹

Od patnáctého století přibližně do poloviny sedmnáctého jsme svědky jevu, kdy se ve výslovnosti nižších vrstev pařížské společnosti transformuje intervokalické /r/ na /z/.⁵² Tato transformace však nezasáhla výhradně /r/ intervokalické, ale objevovala se taktéž v jiných pozicích.

V šestnáctém století zaznamenáváme rovněž změny z /r/ na /l/ v intervokalických pozicích. Tyto změny odrážejí stejné tendence jako změna z /r/ na /z/: oslabování apikálního /r/. V sedmnáctém století pozorujeme nový rozmach výslovnosti /l/ místo /r/ ve všech pozicích; tentokrát se však tento fenomén objevuje v silně afektovaném jazyce preciózek a jejich nonšalantní výslovnosti /r/, které se tím pádem změnilo na /l/.⁵³

„Zeslabení apikální artikulace /r/, které zapříčinilo výše uvedené změny, však mohlo vést i k úplnému vymizení: od středověku ve slabičných kodách a u finálního /r/, v šestnáctém a sedmnáctém století výjimečně i v intervokalické pozici.“⁵⁴ Takto „zmizelo“

⁴⁹ „prononcer l'r non pas „jusqu'à écorcher les oreilles » comme le faisait le peuple de Paris, mais comme à la Cour « d'une manière douce et qui n'a rien de grossier ni de balaud »“ (citováno podle Straky, s. 466)

⁵⁰ STRAKA, Georges. op. cit., s. 468

⁵¹ STRAKA, Georges. op. cit., s. 468

⁵² „Depuis le XVe siècle jusqu'au milieu du XVIIe siècle environ, l'r intervocalique s'assibilait en z dans la prononciation populaire de Paris,[...]“ STRAKA, Georges. op. cit., s. 468

⁵³ STRAKA, Georges. op. cit., s. 470

⁵⁴ „[...] l'affaiblissement de l'articulation apicale qui a donné naissance aux deux tendances en question (r > z et r > l) a pu conduire l'r jusqu'à un amuïssement complet: dès le moyen âge dans les positions implosive

například i koncové /r/ v infinitivech. V sedmnáctém století, kdy se ve velkém množství případů /r/ začíná znovu vyslovovat, však infinitivy končící na -er této tendenci unikly, na rozdíl od infinitivů na -ir a -oir.⁵⁵

Jak jsme si ukázali výše, existence /r/ byla ve své podstatě několikrát ohrožena. Je ale důležité říci, že kromě dvou případů přijmutí změny z /r/ na /z/ (chaire → chaise a bericles → besicles) žádná z těchto změn (/r/ → /z/ nebo /l/; vymizení /r/) nevyústila ve fonetický zákon. Pouze změna apikální artikulace na dorso-velární se uchytila.

V roce 1620 gramatik Godard konstatuje, že výslovnost /z/ místo /r/ se vyskytuje jen velmi výjimečně u pařížských nižších tříd. Rovněž vymizení /r/ v kodách nebo dokonce v intervokalickém postavení se v sedmnáctém století objevuje pouze v několika málo lidových textech.⁵⁶ O rekonstrukci hlásky /r/ v koncovém postavení a tam, kde se místo ní vyslovovalo /z/, se zasadili sami gramatici; ve vyšších třídách společnosti byla však tato snaha o rekonstrukci /r/ více uvědomělá a právě tato vrstva změnila artikulaci /r/ na velárně-uvulární.⁵⁷ Podle Straky je pravděpodobně vznik dorso-velárního /r/ ve vyšších třídách pařížské společnosti původně nevydařeným pokusem o výslovnost původního apikálního /r/, které vyžaduje více svalové námahy.⁵⁸

Od sedmnáctého století začala buržoazie přejímat nové [ʀ] z aristokratických kruhů, mimo jiné kvůli obyčejnosti a neotesanosti apikálního r. Do širokých vrstev začalo velární /r/ pronikat až od Revoluce, hlavně v průběhu devatenáctého století. Podle Straky si tyto nižší vrstvy zachovaly oblibu v relativně silné výslovnosti této souhlásky.

Straka ve své práci používá termín „dorso-velární r“, pod který zahrnuje oba aktuální tvary /r/: dorso-uvulární frikativu a dorso-uvulární vibrantu. Druhou variantu /r/, vibrantu, označuje spíše termínem uvulární /r/.

et finale et, plus tard aux XVIe et XVIIe siècles, sporadiquement dans la position intervocalique.“ STRAKA, Georges. op. cit., s. 470

⁵⁵ LÉONARD, Monique. *Exercices de phonétique historique*. Paris : Éditions Nathan, 1999. s. 116

⁵⁶ STRAKA, Georges. op. cit., s. 487

⁵⁷ „D’après le témoignage d’Andry de Boisregard, il semble que le peuple lui-même soit arrivé à redresser l’articulation de cette consonne et que celle-ci soit redevenue fortement roulée. Mais dans la prononciation de la haute société, ce n’est pas l’ancienne r apicale, roulée, qu’on ait réussi à restituer ; là, une nouvelle articulation, dorso-vélaire, est apparue au même moment où l’on s’efforçait à ne pas négliger l’r et à ne pas l’assibiler“ STRAKA, Georges. op. cit., s. 488

⁵⁸ STRAKA, Georges. op. cit., s. 490

Z práce vyplývá, že v polovině šedesátých let dvacátého století, kdy Straka vypracoval tuto studii, byla dorso-uvulární vibranta typická pro energickou výslovnost (obzvláště v případech zdůraznění) a obecně pro lidovou mluvu. Dorso-uvulární frikativa byla naopak vlastní kultivovaným vrstvám a typická pro klidnou mluvu.⁵⁹ Dnes se již dorso-uvulární vibranta vyskytuje jen velmi vzácně a i proto můžeme stále více souhlasit se Strakovým tvrzením, že dorso-uvulární frikativa není konečným stádiem vývoje /r/. Již v době napsání Strakovy studie se vyskytovala dorso-uvulární bezkmitná aproximanta [ɣ] (též označována jako vokalizované r) v slabších pozicích (finální, intervokalická).⁶⁰ Tato varianta výslovnosti je čím dál častější. „Ve finální pozici může být pařížské r dokonce redukováno na pouhé prodloužení předcházející samohlásky; r existuje už jen ve fonologickém uvědomění mluvčího.“⁶¹ Podle Straky tato mnohohlasnost a nestálost /r/ indikuje, že tato hláska se stále vyvíjí.

⁵⁹ STRAKA, Georges. op. cit., s. 495

⁶⁰ STRAKA, Georges. op. cit., s. 495

⁶¹ „En position finale, r parisien peut même être réduit à un simple allongement de la voyelle qui précède; il n'existe plus que dans la conscience phonologique du locuteur.“ STRAKA, Georges. op. cit., s. 496

experimentální část

7. CÍLE EXPERIMENTÁLNÍ ČÁSTI

Experimentální část této práce se zabývá zejména znělostí a neznělostí *r*, dále také tím, v jakých variantách a s jakou frekvencí je foném */r/* vyslovován. Jak jsme již uvedli v kapitole Znělost a neznělost, znělost hlásek je ovlivněna hlavně bezprostředním okolím. Proto budeme brát v úvahu především:

- znělé/neznělé souhlásky a samohlásky přímo sousedící s */r/*
- přítomnost pauzy

Chceme v první řadě zjišťovat výslovnost různých mluvčích ve stejných distribucích, proto jsme zvolili analýzu čteného textu, který je nejvhodnějším materiálem k porovnávání. Protože o tomto tématu existuje jen velmi málo aktuálních prací, zjistíme nejprve, jakým způsobem vyslovují foném */r/* rodilí mluvčí francouzštiny, a tím přispějeme k uvedení často zastaralých informací o výslovnosti */r/* na pravou míru. Mimo jiné také hodláme prozkoumat, jak moc se individuální výslovnost liší mezi jednotlivými mluvčími.

Data získaná z nahrávek rodilých mluvčích porovnáme s výslovností Čechů. Zjistíme, zda jejich výslovnost závisí na době, po kterou se věnují studiu francouzštiny, nebo zda se jedná o čistě individuální záležitost. Výsledky by mohly být eventuálně užitečné učitelům francouzštiny nebo francouzské fonetiky při odhalování nejproblematictějších míst výslovnosti.

Předpokládáme, že výskyt znělých a neznělých */r/* bude přibližně stejný; dále očekáváme relativně vysoký výskyt aproximanty [ʁ] u rodilých mluvčích oproti údajům uváděným v literatuře. Vycházíme z premisy, že vyšší výskyt této aproximanty bude typičtější pro mladší mluvčí, zatímco starší mluvčí budou pravděpodobně ve výslovnosti konzervativnější. U českých mluvčích neočekáváme výraznější změny ve výslovnosti v závislosti na pokročilosti, pouze u začátečníků předpokládáme tendence ke spíše apikální výslovnosti */r/*.

8. EXPERIMENT

8.1. mluvčí

Experimentu se zúčastnily celkem čtyři skupiny mluvčích: rodilí mluvčí francouzštiny, dále čeští mluvčí na úrovních začátečník, středně pokročilý a pokročilý. Všichni mluvčí jsou buď vysokoškolsky vzdělaní, nebo vysokou školu studují. Co se týče zaměření studia, jsou humanitní a technické obory zastoupeny přibližně stejnou měrou. Věk mluvčích se pohybuje od dvaceti jednoho do čtyřiceti šesti let, naprosté většině je ale méně než třicet let.

První, nejpočetnější skupina představuje deset rodilých mluvčích (pět mužů a pět žen), které jsme označili jako R1 až R10. Jedná se pouze o mluvčí z kontinentální Francie kromě jediné výjimky: muže pocházejícího ze Švýcarska (R6). Ten však hovoří naprosto neutrální francouzštinou a proto byl do výzkumu zařazen. Nikdo z této skupiny nemluví s přízvukem výrazně odlišným od normy a netrpí žádnou sluchovou či řečovou vadou, pouze mluvčí R3 má velmi ochraptěle zabarvený hlas. Po analýze nahrávky jsme ale zjistili, že ve zkoumané oblasti projev nijak nevybočuje z normálu, a proto jsme ho ze skupiny nevyřadili. Skupina rodilých mluvčích je referenční a má také potvrdit či upřesnit poznatky o znělosti a neznělosti /r/ nabyté z literatury.

České mluvčí jsme roztřídili do tří skupin, ne však podle skutečné úrovně, s jakou ovládají francouzštinu, ale podle doby, kterou se jazyk učí. Skupina začátečníků (Z1 až Z5) se francouzsky učí jen velmi krátkou dobu: maximálně dva semestry na vysoké škole. Skupina středně pokročilých (S1 až S5) je o poznání různorodější: doba studia se pohybuje od dvou do pěti let. Je však důležité podotknout, že zatímco dva mluvčí, kteří se učili francouzsky pouze dva roky, se stále studiu velmi aktivně věnují, ostatní tři mluvčí se francouzsky učili buď na gymnáziu nebo v prvních ročnících vysoké školy a od té doby už francouzštinu minimálně tři roky nijak aktivně ani pasivně neužívají. Poslední skupina pokročilých (P1 až P4) se skládá z mluvčích, kteří se francouzštině věnují delší dobu (sedm let) nebo se u nich dá předpokládat velmi intenzivní studium francouzského jazyka v délce minimálně čtyři roky (studenti prvního ročníku francouzské filologie).

8.2. text

Pro naše účely jsme využili text používaný v kurzu fonetiky v prvním ročníku francouzské filologie. Zapůjčením nahrávek jsme si tak výrazně usnadnili přístup

k materiálům. Tento text se skládá ze tří krátkých novinových článků s relativně výrazným zastoupením požadované hlásky /r/ v různých pozicích, celkem obsahuje 68 výskytů této hlásky.

Jsme si vědomi toho, že spontánní mluva má ve fonetickém výzkumu větší váhu; čtený text jsme zvolili ze dvou důvodů. Zaprvé je pro nás důležité vyslovené hlásky mezi sebou porovnávat. To lze však pouze u hlásek ve stejném postavení a při srovnávání spontánní mluvy by situace byla velmi ztížená. Zadruhé by musela být skupina začátečníků z tohoto experimentu vyloučena.

Text jsme zpracovali do přehledové tabulky v programu Excel. Vypsali jsme všechna obsahující hlásku /r/ a poznamenali jsme u nich hlásky, které předcházejí a následují. Rozlišovali jsme znělé obstruenty (c+), neznělé souhlásky (c-) a nosové souhlásky (c nas); dále samohlásky (v) a jako samostatnou kategorii jsme zařadili likvidu l (l), protože má s /r/ mnoho společných vlastností. Pauzu jsme označili symbolem(_).

Kvůli dvěma možným směrům asimilace znělosti jsme nerozlišovali pouze bezprostřední okolí hlásky ve slově, ale museli jsme brát v úvahu i okolí v rámci intonační jednotky. Proto jsme u slov, která začínají nebo končí hláskou /r/ uvažovali dvě možnosti: buď mluvčí realizuje před (za) hláskou /r/ pauzu a v tom případě se /r/ nachází v iniciální (finální) pozici, nebo mluvčí pauzu nerealizuje a pozice závisí na konkrétním okolí slova.

Kromě toho jsme také brali v úvahu další možné varianty výslovnosti, například nepovinné vázání se /z/ nebo vynechání němého [ə]. Do tabulky jsme rovněž zahrnovali chyby, např. velice časté vyslovení skupiny c+/r/ jako c-/r/. U každé hlásky /r/ tak vznikla jedna až tři možné pozice.

8.3. nahrávání

Nahrávání probíhalo na několika místech. Nej kvalitnější nahrávky byly pořízeny v tlumočnických laboratořích Šporkova paláce a fonetické laboratoři na hlavní budově Filozofické fakulty. Přibližně polovina mluvčích byla z časových a kapacitních důvodů nahrávána v jiných prostorech, hlavně v bytech. Přestože jsme se snažili tyto prostory co nejvíce uzpůsobit nahrávání, musely být dva zvukové záznamy (konkrétně jednoho rodilého mluvčího a jednoho Čecha ze skupiny pokročilých) z experimentu vyloučeny kvůli nadměrnému echu a hluku na pozadí.

Mluvčí měli text k dispozici s časovým předstihem, aby se s ním mohli obeznámit, nacvičit si ho nebo si v případě váhání vyhledat ve slovníku správnou výslovnost. Do textu si mohli dělat poznámky. V době nahrávání mluvčí nevěděli, jaké je téma práce, aby tím jejich výslovnost nebyla ovlivněna. Byli instruováni, aby četli text co nejpřirozeněji,

referenční skupina rodilých mluvčích byla požádána, aby četla v pomalejším tempu. Někteří rodilí mluvčí však i přes opakované upozornění nebyli schopni korigovat své tempo, což mohlo ovlivnit výsledky, zejména pak výskyt aproximanty [ɣ].

Mluvčí četli text celkem třikrát. Poprvé nanečisto bez nahrávání, aby si zopakovali text, ujistili se v projevu a aby z nich alespoň trochu opadla častá nervozita. Tento první pokus jsme využili k nastavení citlivosti nahrávacího přístroje. Následující dvě čtení byly zaznamenány. Při nahrávání jsme vždy byli mimo zorné pole mluvčího, aby hovořil pokud možno přirozeně a nebyl stresován přítomností nahrávajícího. Ani tak se nám ale nepodařilo vliv studu úplně odstranit. Konkrétně se projevil například u mluvčího S5, který vyslovoval všechna /r/ apikálně, ačkoliv víme, že dorso-uvulární /r/ dokáže bez problémů vyslovit (a to dokonce i jako dorso-uvulární vibrantu).

8.4. zpracování a analýza nahrávky

Nahrávka byla analyzována v programu Praat. Ze dvou nahrávek, které jsme měli u každého mluvčího k dispozici, jsme použili tu, která obsahovala méně přechůzů a zaváhání. V nastavení programu jsme měnili rozsah analýzy podle toho, zda byl mluvčí muž (70 až 250 Hz, u mužů s hlubším hlasem 50 až 250 Hz) či žena (120 až 400 Hz, u žen s hlubším hlasem 100 až 400 Hz). V každé nahrávce jsme vyznačili r-ovou hlásku (v případě chyb u českých mluvčích hlásku, která zastupovala r-ovou hlásku), zjistili, zda je znělá či neznělá a o jakou hlásku přesně se jedná. Hlásku jsme určovali na základě údajů ze spektrogramu a oscilogramu, v úvahu jsme brali také poslech.

Ve sporných případech, kdy se jen velmi těžko dalo rozlišit mezi dvěma možnými vyslovenými hláskami, jsme se drželi konzervativního přístupu. Nejčastějším problémem bylo odlišení frikativy [ʁ] od aproximanty [ɣ] – vyslovená hláska byla často na pomezí. Tato hláska byla tedy označena za aproximantu pouze tehdy, měla-li jasnou vokalickou strukturu a žádný šum. V případě, že byl velký rozpor mezi údajem, který indikoval program, a sluchovou analýzou, upřednostnili jsme sluchovou analýzu.

Hlásku jsme následně zanesli do souboru TextGrid a do excelové tabulky s přihlédnutím k tomu, v jaké pozici mluvčí hlásku vyslovil. Ve výsledné tabulce jsme použili tyto symboly:

- znaky vysvětlené v teoretické části: **ʁ**, **R**, **r**
- **χ** : v literatuře byl zatím používám jen ekvivalent tohoto symbolu [ɣ], který je didakticky názornější. My jsme se rozhodli pro používání tohoto znaku s přihlédnutím k tématu práce: tento symbol je v tabulkách přehlednější,

protože je na první pohled velmi snadno rozlišitelný od znaku pro znělou variantu této hlásky.

- () : znak v závorce indikuje, že hláska byla vyslovena jen extrémně krátce
- ɹ̥ : znak pro přílišnou otevřenost jsme používali u aproximanty [ɹ̥] a u českých mluvčích také u aproximanty [ɹ̥]
- ɹ̥ : znak pro neznělou jsme použili pro neznělé apikální r [ɹ̥]
- * : symbol, který jsme si stanovili jako zástupný znak pro úplné vynechání hlásky /r/. Tento znak se však nevztahuje na případy, kdy byla hláska vynechána z důvodu lapsu nebo selhání hlasivek, neboť se nejedná o systémové chování mluvčího.
- x : neznělá velární frikativa, v češtině zapisována grafémem „ch“. Nestandardní výslovnost.
- ɦ : znělá glotální frikativa typická pro český jazyk, v češtině zapisována grafémem „h“. Nestandardní výslovnost.

9. VÝSLEDKY

9.1. celkové výsledky

Výsledková tabulka obsahuje celkem 68 výskytů hlásky /r/. U většiny z nich bylo ale vícero možností, jakou pozici /r/ vyslovit. Výsledková tabulka tak neobsahuje pouze 68 řádků, ale 87 u francouzských mluvčích a dokonce 109 u českých mluvčích. Tento rozdíl vysvětlujeme jednak vícero chybami ve výslovnosti a také větší přítomností pauz v projevech českých mluvčích.

Zkratka označující v jaké pozici bylo /r/ vysloveno se skládá ze znaků popsaných výše (v podsekcí 8.2 text) indikujících předcházející a následující hlásku; například výskyt /r/ ve slově „météorologue“ je tak označen jako „v“.

Jak indikuje tabulka č. 1, nejčastěji se /r/ v textu vyskytuje v intervokálníkové pozici (vv), jako součást struktury CCV (c-v) a ve finální pozici (v_). Nejméně často se /r/ naopak vyskytuje mezi dvěma neznělými konsonanty. /R/ na pozicích (c-c+) a (c+_) vyslovil pak pouze jednou český mluvčí.

tabulka č. 1 : počty různých distribucí /r/ v projevu

pozice /r/	≧	c-v	v ⁻	vc	v ₁	vc ⁺	c+v	v ₁	vc nas	c-c	c ⁺ c	c ⁺
francouzští mluvčí	25	19	13	9	4	5	4	4	3	1	0	0
čeští mluvčí	28	22	23	11	7	4	4	4	3	1	1	1

9.1.a. znělost a neznělost

Nejprve se budeme věnovat naší referenční skupině, rodilým mluvčím. Za pomoci výše uvedených pozic /r/ jsme vypracovali tabulku ukazující, kolikrát byla daná hláska na určité pozici vyslovena. Pro zjednodušení a větší přehlednost zde prezentujeme tabulky, kde nerozlišujeme délku hlásek, ale pouze jejich kvalitu /tzn., nerozlišujeme znaky ʀ a (ʀ), ʁ a (ʁ); χ a (χ)/. U rodilých mluvčích pracujeme s deseti typy pozic. Všechna /r/ byla rodilými mluvčími vyslovena dorsálním způsobem.

tabulka č. 2 : RODILÍ MLUVČÍ: počet vyslovených hlásek v daných pozicích

	v ⁻	≧	vc ⁺	vc	vc nas	c+v	c-v	v ₁	v ₁	c-c	Σ
ʀ	21	153	28	25	17	22	3	5	11	0	285
ʁ	6	53	17	10	12	8	0	0	16	0	122
R	0	6	0	0	0	0	0	0	0	0	6
χ	43	12	0	33	0	0	168	0	0	1	257
*	0	2	0	1	0	0	2	0	4	0	9
Σ znělých	27	212	45	35	29	30	3	5	27	0	413
Σ neznělých	43	12	0	33	0	0	168	0	0	1	257

U skupiny českých mluvčích pracujeme s celkem s dvanácti typy pozic.

tabulka č. 3: ČEŠTÍ MLUVČÍ: počet vyslovených hlásek v daných pozicích

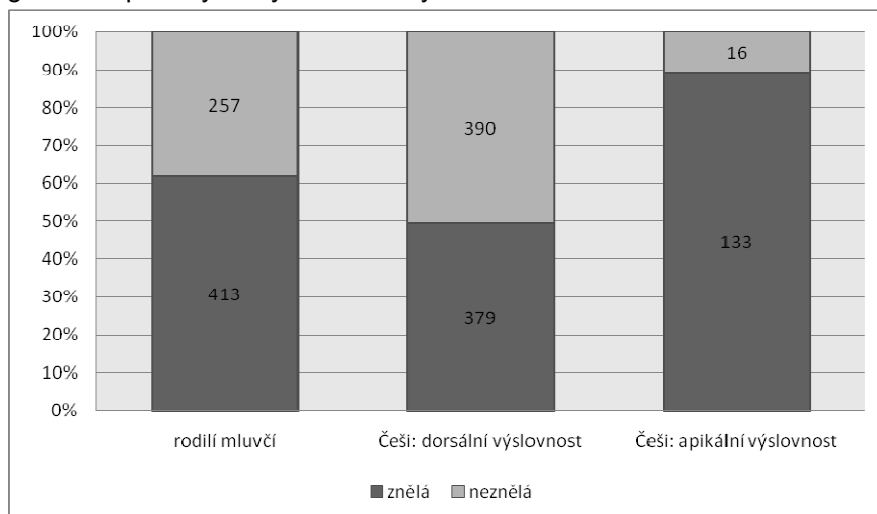
	>'	>	vo'	vo-	vc nas	č-v	č>	>'	v'	čč'	čč	č'	Σ
r	21	35	4	9	6	6	28	4	7	0	0	1	121
ʀ	4	0	1	2	1	0	5	2	0	0	1	0	16
ʁ	1	5	3	1	0	1	1	0	0	0	0	0	12
χ	78	40	8	40	8	3	193	13	4	0	0	0	387
x	1	1	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	3
ʁ	17	164	29	17	23	7	22	4	29	1	0	0	313
ʁ	8	27	7	7	3	4	5	1	2	0	0	0	64
R	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2
h	0	4	0	0	0	1	0	0	1	0	0	0	6
*	11	2	1	4	1	2	2	0	0	0	0	0	23
Σ znělých	47	237	43	34	32	19	56	9	39	1	0	1	518
Σ neznělých	83	41	9	42	9	3	199	15	4	0	1	0	406

Podle tabulky č. 3 je u českých mluvčích o poznání více způsobů realizace fonému /r/ nežli u rodilých mluvčích francouzštiny. V zásadě konstatujeme dvě hlavní tendence: dorsální výslovnost, kdy se Češi snažili co nejvěrněji napodobit Francouze, a apikální výslovnost, odpovídající způsobu výslovnosti v českém jazyce. U mluvčích, kteří /r/ vyslovují apikálně, předpokládáme dva možné důvody tohoto chování. Buď fonému /r/ nevěnují dostatečnou pozornost (tzn. předmětem jejich úsilí je hlavně fonologická správnost), nebo se jim i přes jejich snahu nedaří /r/ realizovat dorsálním způsobem, a proto volí český způsob výslovnosti tohoto fonému.

Apikální výslovnost jsme u českých mluvčích, obzvláště u začátečníků, očekávali. Překvapivým jsme shledali fakt, že čeští mluvčí vyslovovali u apikálního /r/ stejně jako francouzští mluvčí u dorsálního /r/ znělé i neznělé varianty hlásky. V několika případech jsme u českých mluvčích zaznamenali i apikální aproximantu [ɹ]. Poměry těchto způsobů realizace se však u českých a francouzských mluvčích liší.

V grafu č. 1 jsme porovnali výslovnosti fonému /r/ podle realizace znělých a neznělých hlásek u rodilých mluvčích a Čechů. U českých mluvčích jsme dále vytvořili dvě kategorie: apikálně vyslovené hlásky a dorsálně vyslovené hlásky.

graf č. 1 : poměry znělých a neznělých hlásek – srovnání Čechů a Francouzů

Čísla ve sloupcích udávají počet hlásek vyslovených daným způsobem.

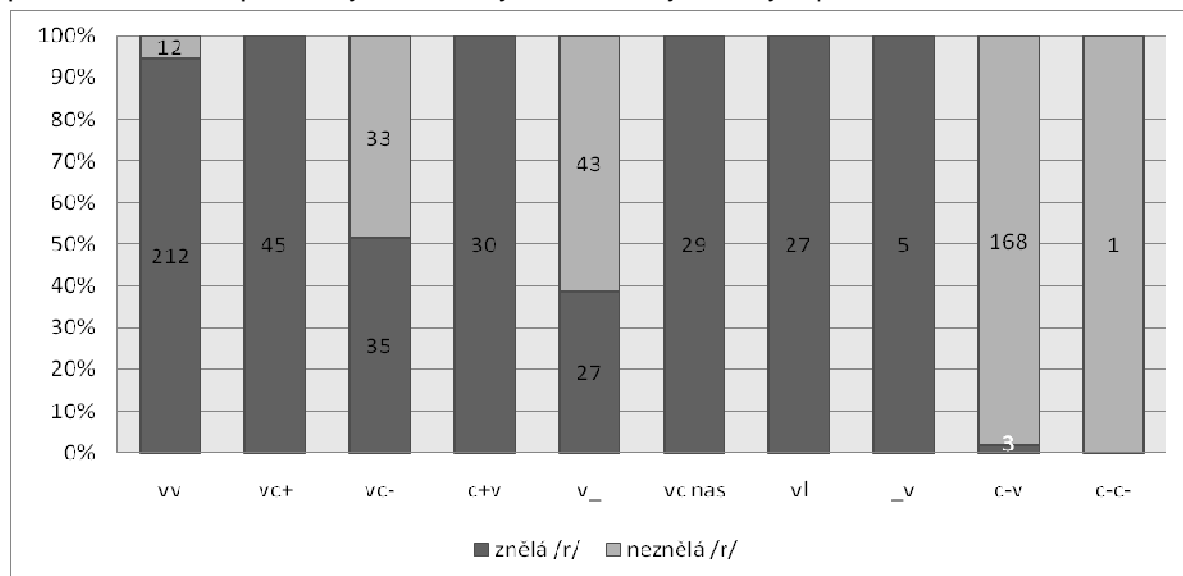
U dorsálních výslovností jsme se přesvědčili, že poměry znělých a neznělých hlásek nejsou výrazně odlišné. U francouzských mluvčích je poměr znělých a neznělých hlásek o 13 procentních bodů vyšší než u českých mluvčích.

Při srovnání dorsální a apikální výslovnost u českých mluvčích se však výsledky diametrálně liší. Zatímco u dorsální výslovnosti tvoří znělé hlásky 49 % všech vyslovených, u apikální výslovnosti je to celých 89 %. Je to způsobeno tím, že české apikální /r/ je a priori znělé ve všech pozicích.

Zaměříme se na problém znělosti v závislosti konkrétních pozicích fonému /r/. Jak znázorňuje graf č.2, počet vyslovených znělých a neznělých /r/ je přibližně stejný pouze ve dvou pozicích (v_ ; vc-), v ostatních případech je vždy evidentní jasná tendence ke znělosti či neznělosti. Ve většině případů je hláska realizována výhradně jedním způsobem (vc+; c+v; vc nas; vl; _v; c-c-), nebo jeden způsob výslovnosti výrazně převažuje (vv ; c-v). V tomto ohledu jsou tedy rodilí mluvčí vcelku jednotní.

graf č. 2 : RODILÍ MLUVČÍ:

procentuální zastoupení znělých a neznělých hlásek na jednotlivých pozicích

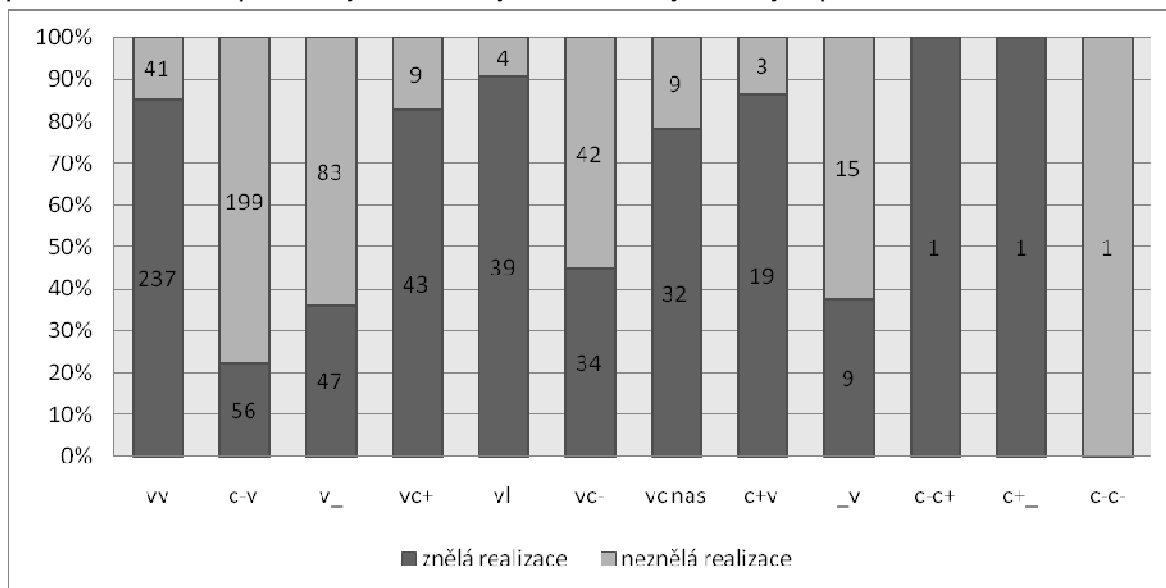

Čísla ve sloupcích udávají počet vyslovených hlásek.

Analizujme, jakým způsobem vyslovují čeští mluvčí. Z grafu č. 3 vyplývá, že kromě případů pozice (c-c+), (c+_) a (c+c+), v nichž byla vyslovena pouze jedna hláska, je výslovnost znělých a neznělých hlásek značně rozkolísaná. Poměr zastoupení znělých hlásek se pohybuje od 22 % u pozice (c-v) do 91 % v případě pozice (vl).

graf č. 3 : ČEŠTÍ MLUVČÍ:

procentuální zastoupení znělých a neznělých realizací v jednotlivých pozicích

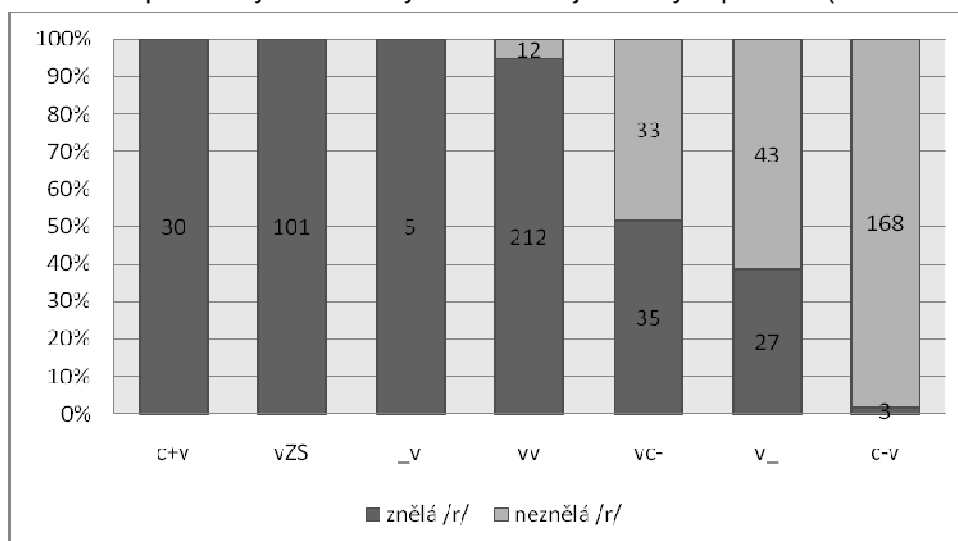

Čísla ve sloupcích udávají počet hlásek realizovaných daným způsobem. Do této tabulky byly zahrnuty i způsoby realizace, které přísně vzato nejsou /r/, ale vyskytují se v tabulce č. 6 ([x] a [h]).

Zjednodušíme nyní oba grafy následujícím způsobem: znělé obstruenty (c+), nosové souhlásky (c nas) a likvidu l (l) shrneme do jediné kategorie znělých souhlásek (označíme ZS). Z pozic (vc+), (vc nas) a (vl) tak dostaneme jedinou pozici (vZS). Dále odebereme pozice, které nemají vypovídací hodnotu, protože v nich byla vyslovena pouze jedna hláska. Výsledkem jsou grafy č. 4 a 5. Pozice /r/ jsou seřazeny od největšího výskytu znělých hlásek po nejmenší.

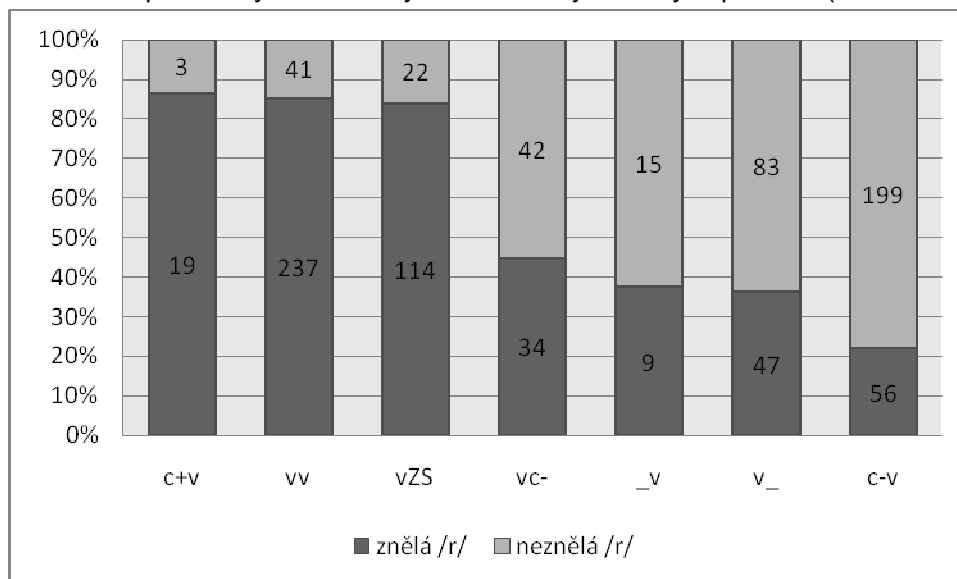
graf č. 4: RODILÍ MLUVČÍ:

procentuální zastoupení znělých a neznělých hlásek na jednotlivých pozicích (ZJEDNODUŠENO)

graf č. 5: ČEŠTÍ MLUVČÍ:

procentuální zastoupení znělých a neznělých hlásek na jednotlivých pozicích (ZJEDNODUŠENO)

Pořadí pozic /r/ je přibližně stejné, hlavní rozdíl činí výslovnost hlásky /r/ v iniciální pozici (_v). Zatímco rodilí mluvčí vyslovili hlásku /r/ na této pozici bez výjimky zněle, u českých mluvčích mírně převládá neznělý způsob výslovnosti.

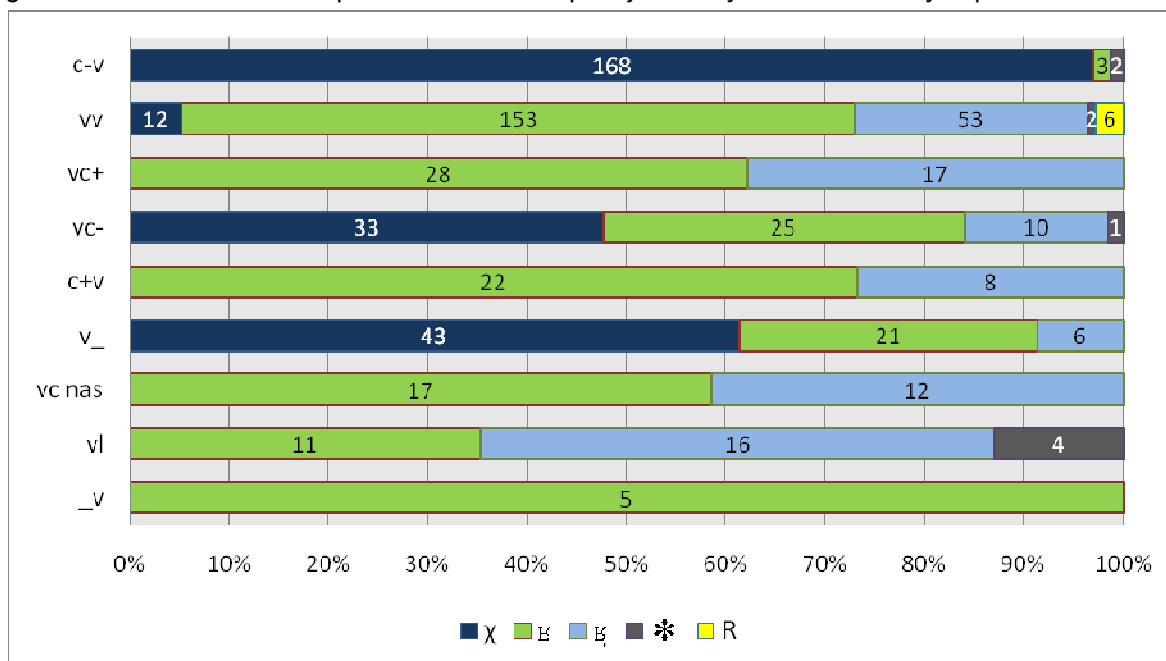
Z tohoto vyplývá, že kromě již zmiňované iniciální pozice čeští mluvčí sledují stejné tendence ve výslovnostech znělých a neznělých /r/ jako rodilí mluvčí, ač v nich nejsou natolik důslední.

Výsledky francouzských mluvčích zde potvrdily částečně volnou a částečně komplementární distribuci znělých a neznělých /r/. O komplementární distribuci se jedná v pozicích po neznělé souhlásce (c-v), po znělém obstruentu (c+v), v iniciální pozici (_v), v pozici mezi vokálem a znělou samohláskou (vZS) a nejspíše i v intervokální pozici (vv). O volnou distribuci se jedná u pozic mezi vokálem a neznělou samohláskou (vc-) a ve finální pozici (v_).

9.1.b. konkrétní vyslovené hlásky

Procentuální zastoupení konkrétních hlásek v daných pozicích je vyjádřeno v grafech č. 6 a 7. V těchto grafech nejsou obsaženy pozice, ve kterých byla vyslovena pouze jedna hláska. U českých mluvčích jsme do grafu nezahrnovali nestandardní výslovnost jako [x] a [h]. Do obou grafů byla zahrnuta i možnost vynechání hlásky.

graf č. 6 : RODILÍ MLUVČÍ: procentuální zastoupení jednotlivých hlásek v daných pozicích

Čísla ve sloupcích udávají počet vyslovených hlásek.

Nejprve se věnujeme rodilým mluvčím. Graf č. 6 indikuje, že mluvčí se ve výslovnosti hlásek na daných pozicích výrazně liší: relativní jednotnost ve výslovnosti (přes 95 %) se týká pouze pozice (c-v) a (_v).

U všech ostatních pozic jsme zaregistrovali dvě až čtyři možnosti výslovnosti, počítáme-li do celkového počtu i nevyslovení fonému /r/. U intervokální pozice jsme dokonce zaznamenali pět možností výslovnosti: pátou variantou je raritní dorso-uvulární vibranta. Tento případ podrobněji rozebíráme v podsekcí věnované speciálně mluvčímu R8.

Prozkoumali jsme společný výskyt znělé uvulární frikativy [ʁ] a znělé uvulární aproximanty [ʃ]. Iniciální pozice (_v) je jediná, kde je zastoupena pouze jedna z těchto hlásek, a to frikativa [ʁ]. V ostatních pozicích s výrazným zastoupením znělosti se vždy tyto hlásky vyskytují společně, a to tak, že frikativa [ʁ] bývá zastoupena častěji než aproximanta [ʃ]. Jedinou výjimkou je pozice mezi vokálem a likvidou [l], kde výskyt aproximanty převažuje. Zajímavé je, že v této pozici byl zároveň foném /r/ nejčastěji vynechán.

Jak indikuje tabulka č. 4, poměr uvulárních frikativ a aproximant se pohybuje od 78 % [ʁ] ku 22 % [ʃ] ve finální pozici až po 40 % [ʁ] ku 60 % [ʃ] ve výše zmíněné pozici mezi vokálem a likvidou.

tabulka č. 4 : RODILÍ MLUVČÍ:

poměr výskytu frikativy [χ] a aproximanty [ɣ] v pozicích, kde se vyskytují společně

	v_	vv	c+v	vc-	vc+	vc nas	vl
χ	77,78	74,27	73,33	71,43	62,22	58,62	40,74
ɣ	22,22	25,73	26,67	28,57	37,78	41,38	59,26

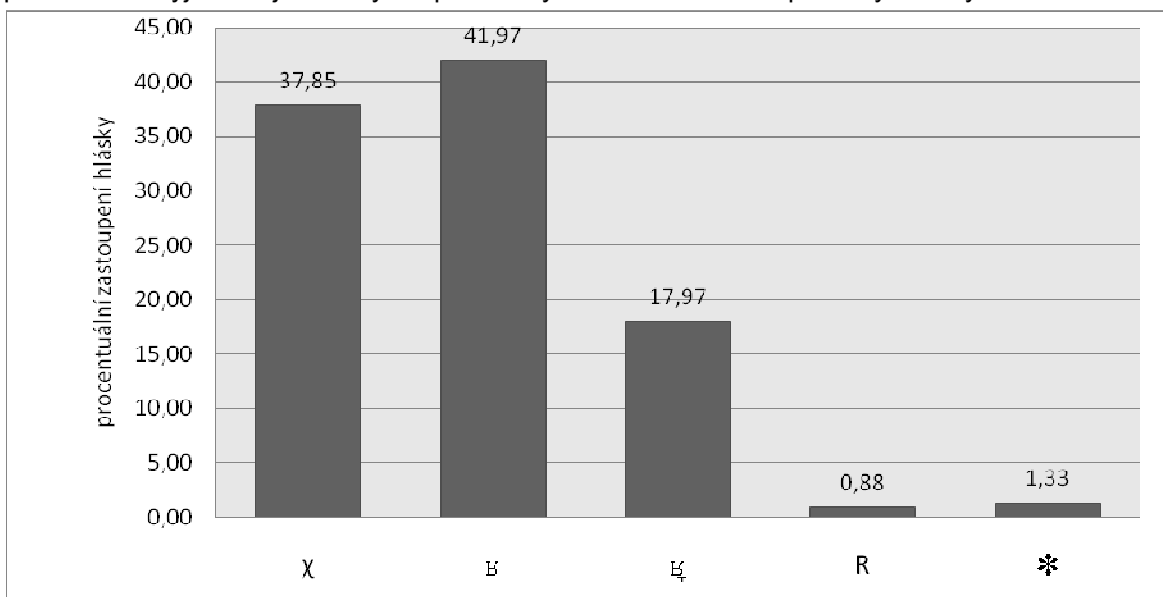
Čísla jsou udávána v procentech a byla zaokrouhlena na dvě desetinná místa.

Dovolujeme si připomenout, že jsme k analýze projevů přistupovali konzervativně a tudíž jsme jako aproximantu [ɣ] označovali pouze hlásky, které byly „vzorové“ aproximanty bez jakéhokoliv šumu. V praxi to znamená, že celkový poměr vyslovovaných hlásek [χ] a [ɣ], který je v našem výzkumu přibližně dva ku jedné ve prospěch frikativy [χ], je v reálné výslovnosti spíše vyrovnaný, v rychlé řeči možná dokonce převládá aproximanta [ɣ]. Toto je velmi závažné zjištění vzhledem k tomu, že fonetické práce uvádějí zpravidla pouze dvě varianty (znělou a neznělou frikativu). Graf č. 7 vyvrací tvrzení, že by tato hláska byla nějak marginální: ukazuje, že i když je dorso-uvulární aproximanta co do četnosti až na třetím místě, stále tvoří přibližně pětinu (přesněji 18 %) všech vyslovených hlásek, což rozhodně není zanedbatelné číslo.

Graf č. 7 rovněž indikuje, že znělá frikativa [χ] a neznělá frikativa [χ̥] jsou zastoupeny přibližně stejnou měrou, ač je znělá varianta méně častá.

graf č. 7: RODILÍ MLUVČÍ:

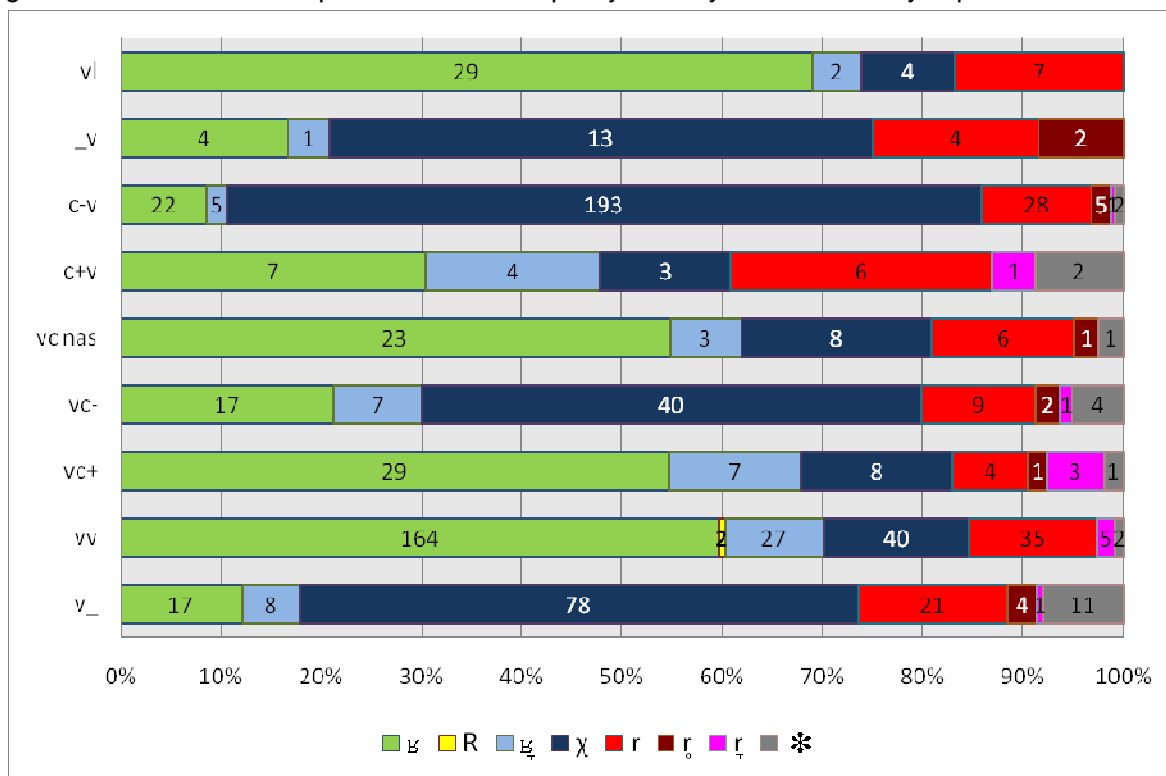
procentuální vyjádření jednotlivých způsobů vyslovení v celkovém počtu vyslovených hlásek

Čísla jsou uvedena v procentech a byla zaokrouhlena na dvě desetinná místa.

Věnujme se nyní konkrétním vyslovením hlásek u českých mluvčích. Jak znázorňuje graf č. 8, u těchto mluvčích je výslovnost ještě daleko více rozmanitá.

graf č. 8: ČEŠTÍ MLUVČÍ: procentuální zastoupení jednotlivých hlásek v daných pozicích

Pozice s relativně nejvyrovnanějším obsahem všech zastoupených hlásek je pozice mezi znělým obstruentem a samohláskou (c+v). Tato pozice také obsahuje největší poměrné zastoupení znělé apikální vibranty [r] ze všech pozic.

Tento graf porovnáme s grafem č. 6, který je analogií grafu č. 8 pro skupinu rodilých mluvčích. Pokud se zaměříme pouze na dorsální výslovnost u obou skupin mluvčích, shledáme, že aproximanty jsou o 10 % častější ve výslovnosti rodilých mluvčích (18 % proti 8 % u Čechů). Tento rozdíl můžeme vysvětlit tím, že aproximanty se často vyskytují při vyšších tempech projevu (typičtějším spíše pro rodilé mluvčí než pro Čechy), anebo tím, že Češi vyvíjejí ve výslovnosti francouzštiny jakožto cizího jazyka větší úsilí.

Po srovnání dorsální a apikální výslovnosti českých mluvčích konstatujeme, že podíl aproximant je stejný (8 % u obou typů výslovnosti výslovností).

Zajímavá je pozice (c-v): zatímco rodilí mluvčí jsou zde ve výslovnosti relativně jednotní, u českých mluvčích pozice obsahuje plných sedm možností realizace. Nejčastěji realizovaná hláska je zde však u obou skupin stejná: neznělá dorso-velární frikativa [χ].

V iniciální pozici, kde byli francouzští mluvčí dokonce na sto procent jednotní, Češi vyslovili všechny často vyslovované hlásky, vynechali pouze apikální aproximantu.

Zatímco Francouzi vynechali největší procento hlásek v pozici mezi vokálem a likvidou l, Češi vypouštěli /r/ nejvíce ve finální pozici. V pozici (vl) realizovali rodilí mluvčí také největší procento dorso-velárních aproximant, ale Češi pouze mizivé procento. Češi vyslovili největší procento těchto aproximant v pozici (c+v), kde vyslovili i jednu apikální aproximantu.

Přesvědčili jsme se tedy, že rozdíly jsou ve výslovnosti opravdu veliké. U znělostí a neznělostí sledovali rodilí mluvčí a Češi alespoň stejné tendence, v případě konkrétních hlásek tomu tak opravdu není. Vliv má na to nejenom apikální výslovnost některých Čechů. Toto pozorování může to svědčit o tom, že je výslovnost Čechů ve francouzštině přece jen z velké části pouze dílem náhody a ne vždy se jim podaří vyslovit to, co by opravdu chtěli.

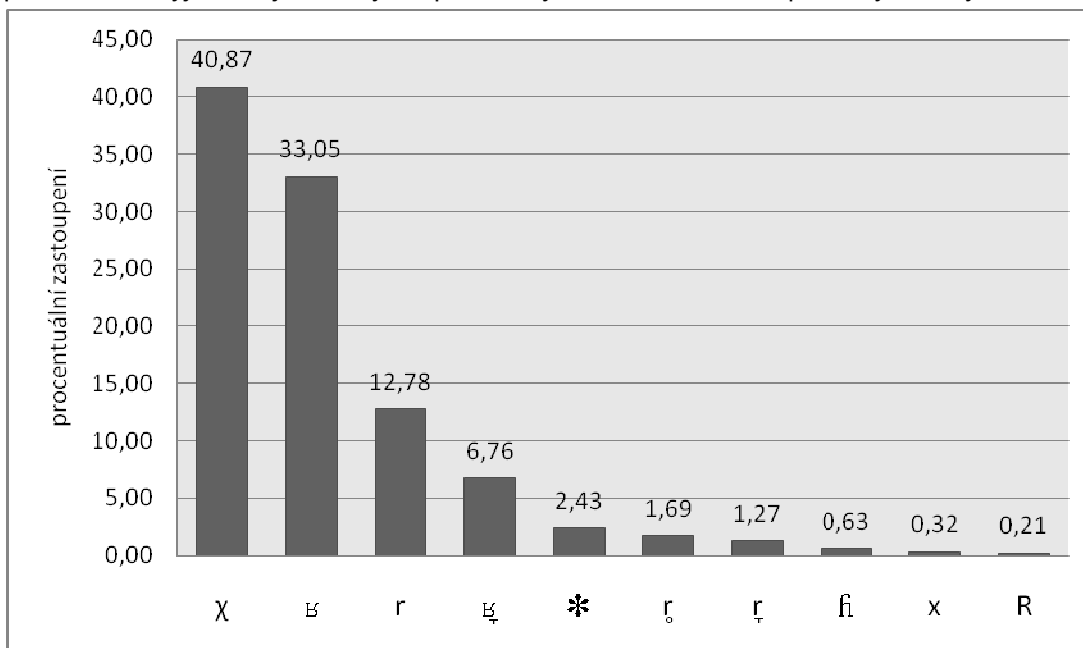
Mezi těmito dvěma grafy jsme odhalili ještě jednu zajímavou shodu. Jedná se o úkaz, který nebyl u českých mluvčích předpokládán: dva případy výslovnosti uvulární vibranty [R]. Ačkoliv se při vyslovení [R] českými mluvčími jedná spíše o náhodu, než o systematické chování, tato hláska se objevila pouze v intervokalické pozici, stejně jako u rodilých mluvčích. Z toho vyvozujeme, že pokud se uvulární vibranta vyskytuje, je tomu tak výhradně v intervokalické pozici. Důvodem je pravděpodobně to, že je vyslovení této hlásky v intervokalické pozici nejjednodušší.

Pro úplnost dodáváme graf č. 9 indikující procentuální zastoupení jednotlivých hlásek v celkovém počtu vyslovených (popřípadě nevyslovených) hlásek. Jednoznačně nejčastěji zastoupenou hláskou je neznělá frikativa [χ], která byla vyslovena ve 41 % případů. Druhou nejčastější hláskou je znělá frikativa [ʁ], následuje apikální vibranta [r] a dorso-uvulární aproximanta [ʁ̥]. Nejvíce jsou zastoupeny dorsální hlásky a apikální znělé /r/. Povšimněme si, že tzv. "české r" je přibližně dvakrát častější než uvulární aproximanta.

Ostatní hlásky mají v podstatě zanedbatelné zastoupení; nejméně vyslovovanou hláskou je uvulární vibranta [R], která se objevuje v pouhých 0,2 % všech vyslovených hlásek.

graf č. 9: ČEŠTÍ MLUVČÍ:

procentuální vyjádření jednotlivých způsobů vyslovení v celkovém počtu vyslovených hlásek

9.1.c. individuální specifika mluvčích

Začneme opět analýzou skupiny rodilých mluvčích. Každý mluvčí má svá individuální specifika, jak uvádí zjednodušená tabulka č. 5 (nerozlišuje délku vyslovené hlásky, pouze její kvalitu). Nejmarkantněji se individualita projevuje u uvulární vibranty [R], kterou vyslovuje pouze mluvčí R8.

tabulka č. 5: RODILÍ MLUVČÍ

zjednodušený přehled počtu vyslovených variant /r/ v závislosti na mluvčích

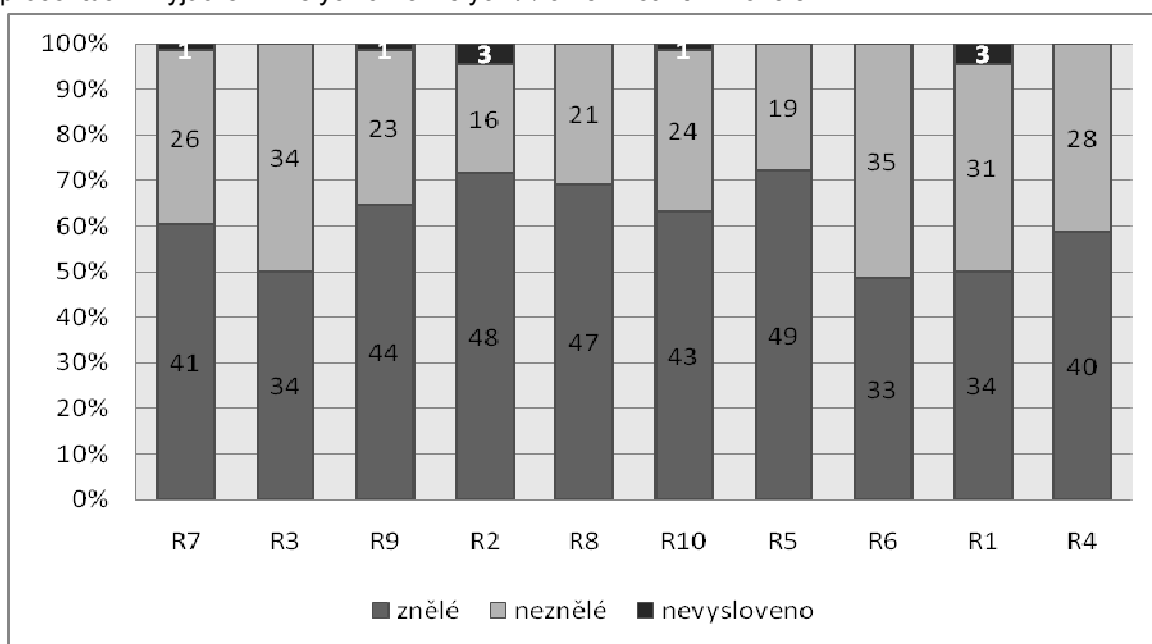
	R1	R2	R3	R4	R5	R6	R7	R8	R9	R10
ʁ	28	26	25	36	26	27	24	33	26	34
ʀ	6	22	9	4	23	6	17	8	18	9
R	0	0	0	0	0	0	0	6	0	0
χ	31	16	34	28	19	35	26	21	23	24
*	3	3	0	0	0	0	1	0	1	1

Graf č. 10 znázorňuje, v jakém poměru mluvčí vyslovují znělé a neznělé hlásky. Mluvčí jsou v grafu seřazeni od nejmladšího po nejstaršího. Konstatovali jsme, že věk mluvčích neovlivňuje ani výslovnost znělých a neznělých /r/, ani vynechávání fonému /r/. Zatímco u tří mluvčích R1, R3 a R6 je poměr znělých a neznělých variant přibližně

vyrovnaný, u ostatních mluvčích převažují znělé varianty výslovnosti. Ty tvoří u všech mluvčích přibližně padesát až sedmdesát procent všech vyslovených hlásek. Nejvíce znělých variant vyslovil mluvčí R2, nejméně naopak mluvčí R6. Z grafu dále vyplývá, že není spojitost mezi vynecháváním hlásky /r/ a tím, zda mluvčí inklinuje spíše ke znělým či neznělým variantám.

graf č. 10 : RODILÍ MLUVČÍ

procentuální vyjádření znělých a neznělých /r/ u konkrétních mluvčích

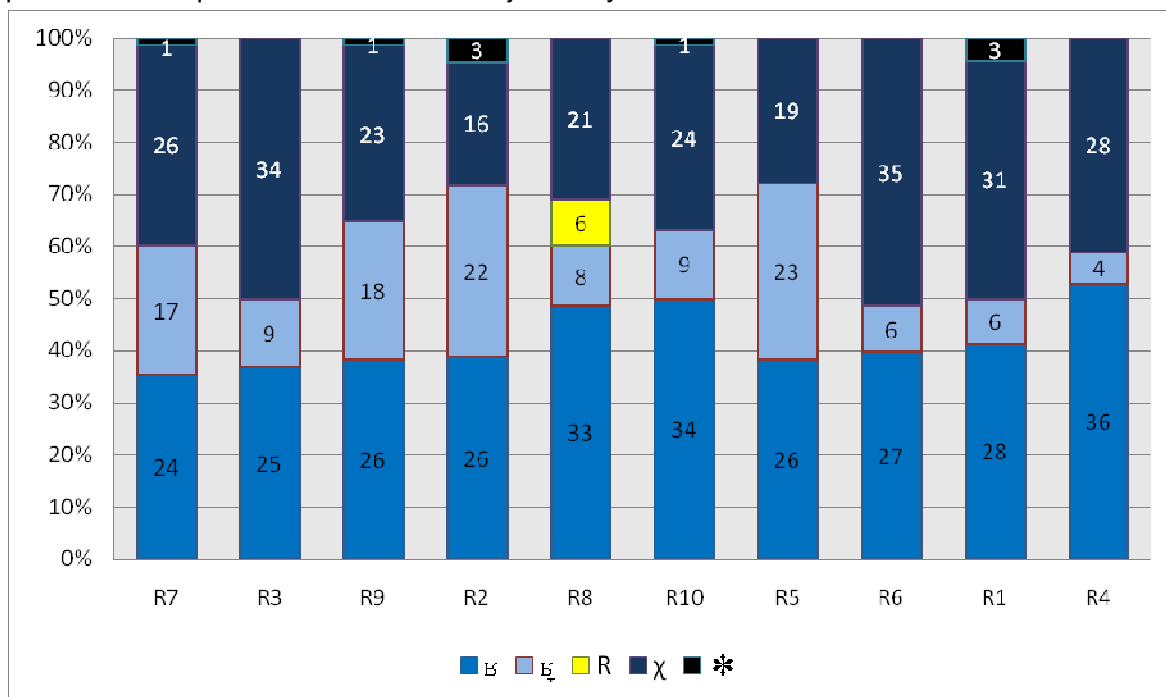
Čísla ve sloupcích udávají počet hlásek vyslovených daným způsobem, eventuálně nevyslovených.

Graf č. 11 indikuje, jaké konkrétní hlásky vyslovují jednotliví mluvčí. Mluvčí jsou opět seřazeni podle věku od nejmladších po nejstarší. Shledáváme, že věk má pravděpodobně vliv na četnost dorso-uvulární aproximanty [ɣ]. Starší ročníky vyslovují spíše méně aproximant, než mladší mluvčí. Je ale třeba uvést na pravou míru věk mluvčích R5 a R6: tyto dva mluvčí jsou stejně staří (třicet let), a přesto mluvčí R5 vyslovil aproximantu nejčastěji ze všech mluvčích, zatímco mluvčí R6 jen ve velmi malém procentu případů. Nelze tedy opomenout individuální tendence. U dvou nejstarších mluvčích, R1 (čtyřicet let) a R4 (čtyřicet šest let), se však aproximanty skutečně vyskytují nejméně často. Vyvozujeme z toho tedy, že procento vyslovovaných aproximant se s věkem skutečně snižuje, potažmo že aproximantní výslovnost /r/ je relativně nová tendence na vzestupu.

Dále jsme ověřili, že věk nemá vliv na výskyt jiné hlásky než aproximanty [ɣ]. Všimněme si dorso-uvulární vibranty [R] vyslovené mluvčím R8 v devíti procentech případů. Jak jsme již zmínili výše, tato výslovnost je u tak mladého člověka (mluvčímu R8 je pouhých 25 let) velmi výjimečným jevem, až raritním. Případ mluvčího R8 podrobně rozebereme v podsekcí 9.2.a - rodilí mluvčí.

graf č. 11: RODILÍ MLUVČÍ:

poměrné zastoupení konkrétních hlásek u jednotlivých mluvčích

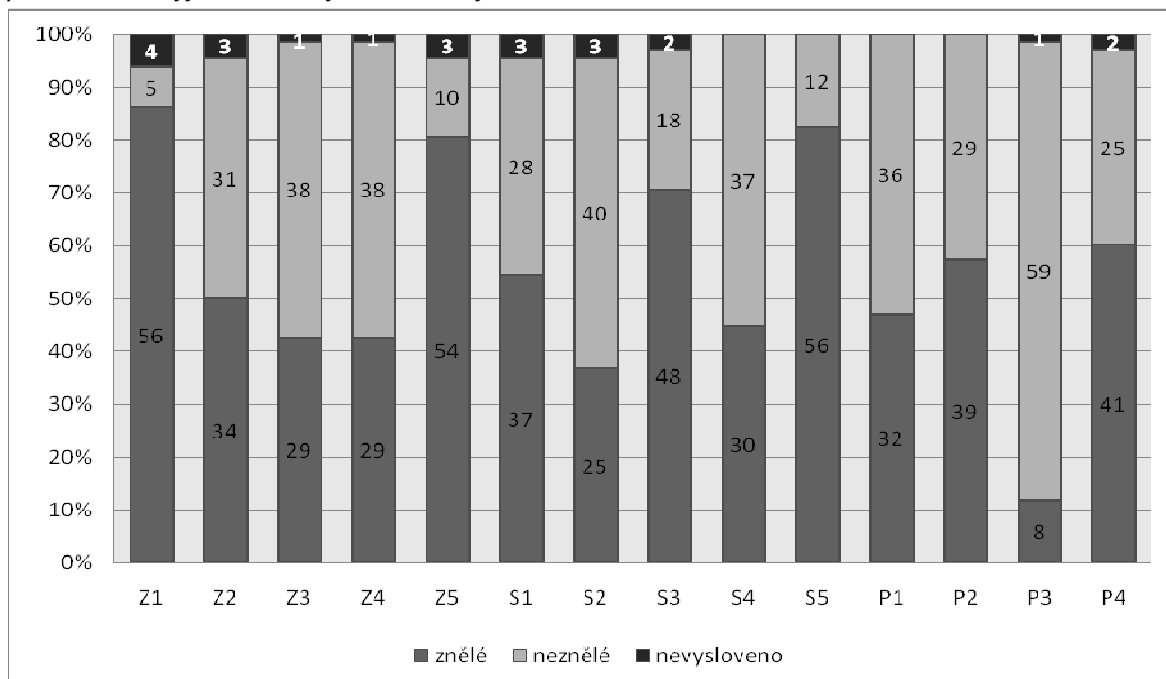

Čísla ve sloupcích udávají počet vyslovených a nevyslovených hlásek.

Následuje obdobná analýza u českých mluvčích. Přehledovou tabulku zde z důvodu obsáhlosti neuvádíme. V prvním grafu (č. 12) porovnáváme poměrné zastoupení znělých a neznělých hlásek (popř. vynechání). Do grafu jsme zahrnuli i nestandardní výslovnosti [x] a [h].

graf č. 12 : ČEŠTÍ MLUVČÍ

procentuální vyjádření znělých a neznělých /r/ u konkrétních mluvčích

Čísla ve sloupcích udávají počet hlásek vyslovených daným způsobem, eventuálně nevyslovených.

Je zřetelné, že hlásky nejvíce vynechávají mluvčí z kategorie začátečníci (každý vynechal alespoň jednu foném /r/). Středně pokročilí vynechávají také, ale ne v takové míře, jako začátečníci: dvě až tři hlásky vynechali tři mluvčí z pěti. Nejméně fonémů /r/ vynechali pokročilí: mluvčí P3 vynechal jednu a mluvčí P4 dvě hlásky. Se zvyšující se pokročilostí tedy mluvčí vynechávají fonémy /r/ čím dál tím méně. Toto je pravděpodobně dáno tím, že začátečnická výslovnost bývá velmi přibližná. Vinou složitých pravidel francouzské výslovnosti si mluvčí ještě nebývají jisti, které hlásky se mají vyslovovat a které ne. Se zvětšující se délkou studia se mluvčí stávají ve výslovnosti jistějšími.

Rozeberme nyní čtyři mluvčí, kteří nejvíce vybočují z průměru: Z1, Z5, S5 a P3. Vysoký poměr znělých hlásek ve výslovnosti mluvčích Z1 a S5 je způsoben tím, že jejich výslovnost /r/ je apikální – a jak jsme již zmínili výše, v češtině jsou /r/ a priori znělá. Odhadujeme však, že důvody apikální výslovnosti jsou u těchto mluvčích rozdílné: zatímco mluvčí Z1 se učí francouzsky jen velmi krátce a pravděpodobně /r/ vyslovit dorsálně nedovede, u mluvčího S5 je apikální výslovnost nejspíše způsobena studem.

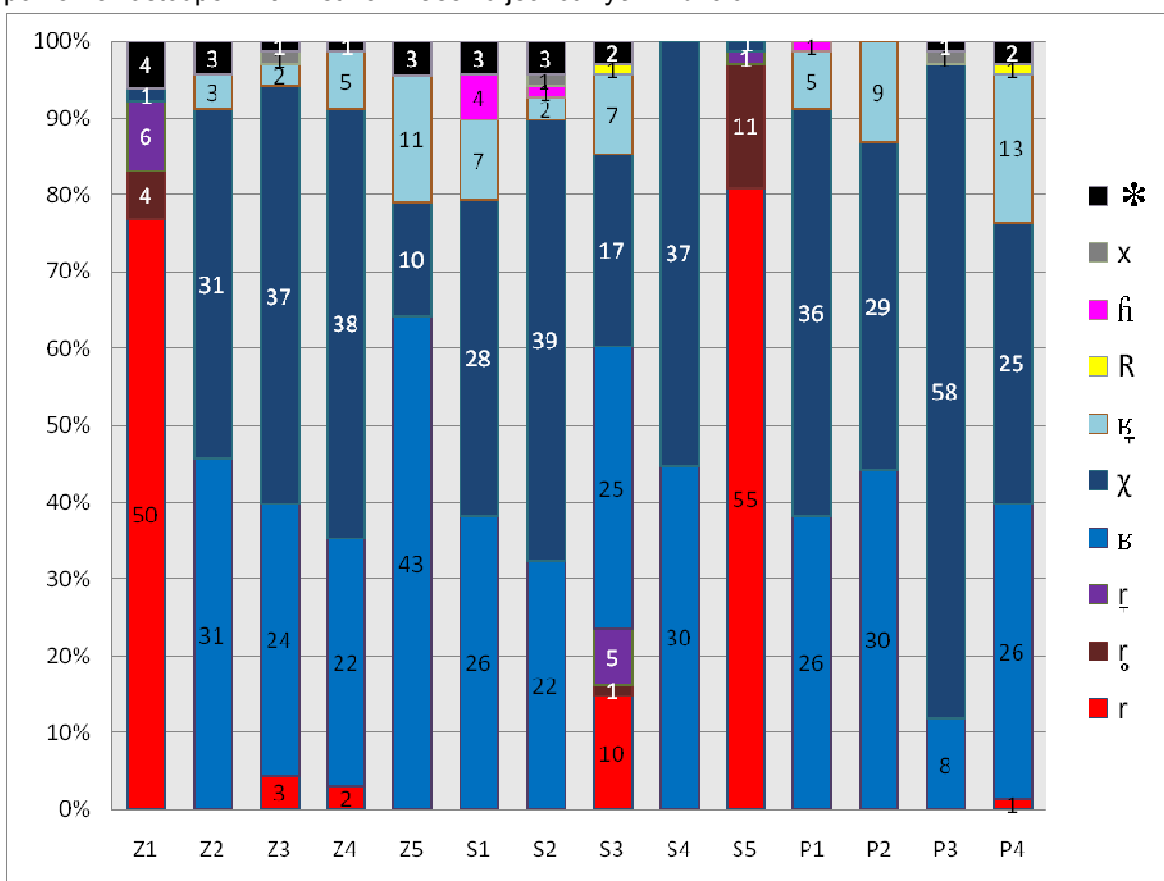
Mluvčí Z5 a P3 vyslovují dorsálně a u těchto mluvčích je odchylka poměru znělých a neznělých hlásek způsobena skutečně jen individuální výslovností. Ta je velmi

markantní obzvláště u mluvčího P3, který vyslovil 87 % všech fonémů /r/ nezněle. Více v podsekcí 9.2.b - čeští mluvčí.

Přejdeme dále k poměrům konkrétních hlásek u jednotlivých mluvčích, které jsou znázorněny v grafu č. 13.

graf č. 13 : ČEŠTÍ MLUVČÍ

poměrné zastoupení konkrétních hlásek u jednotlivých mluvčích

Přesvědčili jsme se, že čeští mluvčí vždy jasně preferují buď apikální, nebo dorsální způsob výslovnosti. Jedinou výjimkou je mluvčí S3, který sice vyslovuje spíše dorsálně, nicméně apikální výslovnost tvoří v jeho případě přibližně 24 %. U ostatních mluvčích (Z1, Z3, Z4, S5, P4) také pozorujeme jak apikální, tak dorsální výslovnost, ale jedna z nich je vždy ve velmi výrazné menšině (pouze jedna až tři vyslovené hlásky). Ve skupině pokročilých není ani jeden mluvčí, který by preferoval apikální výslovnost.

Dále byly zaznamenány dva případy výslovnosti uvulární vibranty [R] u dvou mluvčích: S3 a P4. Na rozdíl od opakovaného výskytu v projevu rodilých mluvčích R8 se u českých mluvčích je jedná bezpochyby pouze o náhodu.

9.1.d. další poznatky

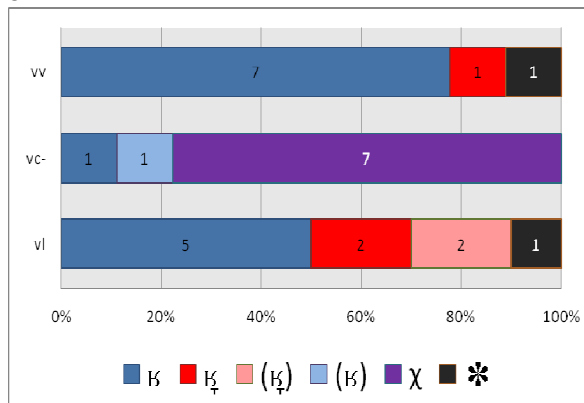
Při zpracování celkových výsledků jsme se řídili hlavně tím, s jakými hláskami foném /r/ sousedí. Do výslovnosti však zasahovaly i jiné faktory než pouhá pozice /r/. Ve výsledkové tabulce jsme si povšimli několika výskytů /r/, kde byla hláska velmi často výrazně zkrácená nebo vyslovena jako aproximanta. Dále jsme se zaměřili na výskyty, kde byla hláska vynechána více než jednou. Zjistili jsme, že se jedná o tři slova: „par“, „sur“ a „être“. Tato slova mají společného jmenovatele: u slov „par“ a „sur“ se jedná o takzvaná gramatická slova, slovo „être“ je lexikálně gramatické. Ve výpovědi nenesou stěžejní informaci a nejspíš právě proto mají rodilí mluvčí tendence tato slova zkracovat.

Protože slova „par“ a „sur“ se v textu vyskytují hned několikrát, rozhodli jsme se výslovnosti porovnat v následující tabulce.

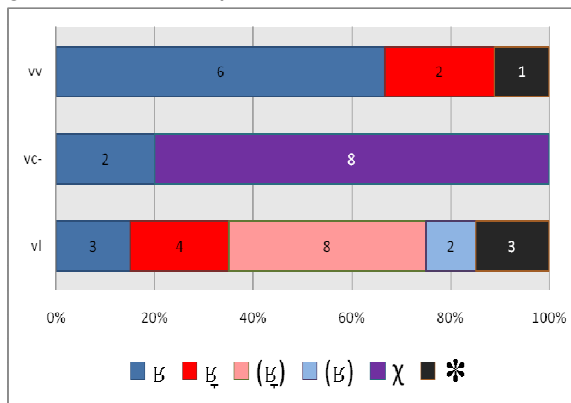
tabulka č. 6 : RODILÍ MLUVČÍ : výslovnost ve slovech sur, par, être

	pozice	R1	R2	R3	R4	R5	R6	R7	R8	R9	R10
sur	vl	*	ʁ	(ʁ)	ʁ	ʁ	ʁ	(ʁ)	ʁ	ʁ	ʁ
sur	v_					(ʁ)					
	vc-	X	(ʁ)	X	X		X	X	ʁ	X	X
sur	vv	ʁ	ʁ	ʁ	ʁ	ʁ	ʁ	*	R	ʁ	ʁ
par	vl	*	*	(ʁ)	(ʁ)	(ʁ)	(ʁ)	ʁ	(ʁ)	ʁ	*
par	vl	ʁ	(ʁ)	(ʁ)	(ʁ)	(ʁ)	ʁ	(ʁ)	ʁ	ʁ	ʁ
par	v_					ʁ					
	vv	ʁ	*	ʁ	ʁ		ʁ	ʁ	ʁ	ʁ	ʁ
par	vc-	X	ʁ	X	X	ʁ	X	X	X	X	X
être	c-v	X	*	X	X	X	X	X	X	*	X

graf č. 14 : slovo „sur“

graf č. 15 : slovo „par“

Výslovnost se opět liší podle pozice /r/. Slovo „par“ je zkracováno o poznání více, než slovo „sur“. Věnujme pozornost grafům 14 a 15, srovnávajících tyto dvě slova. U každého slova udává poměrné zastoupení jednotlivých hlásek v daných třech pozicích. Pozici (v_) jsme do grafů nezahrnuli, protože v této pozici bylo /r/ vysloveno jen jednou u každého slova.

Konstatovali jsme, že „nejstabilnější“ pozicí je umístění /r/ mezi vokál a neznělý konsonant (vc-). V této pozici byly vysloveny pouze frikativy a je to také jediná z uvedených pozic, kde nebyla žádná hláska vynechána ani v jednom slově.

Zbývají dvě pozice: mezi vokálem a likvidou l (vl) a intervokalická (vv). Pozice (vl) je zároveň pozicí s největším poměrným zastoupením aproximant.

Výslovnost v intervokalické pozici se nijak zvlášť neliší: jediným rozdílem je, že ve slově „par“ byla místo jedné frikativy [ʁ] vyslovena aproximanta [ʁ̥].

Pozice (vl) je o poznání zajímavější. Slovo „par“ zde obsahuje narozdíl od slova „sur“ i zkrácenou verzi frikativy [(ʁ̥)], a to hned ve dvakrát. Při porovnání výskytu extrémně krátkých hlásek v obou slovech zjistíme, že zatímco ve slově „sur“ jsou pouze dvě (v poměrném zastoupení odpovídají jedné pětině), ve slově „par“ je jich rovnou deset, což odpovídá rovné polovině všech vyslovených hlásek.

Připomínáme, že hlásky jsme označovali jako extrémně krátké v případech, kdy byly sotva slyšitelné. Dělali jsme tak v případech, kdy jsme nemohli říci, že hláska nebyla vyslovena, protože byla ve slově objektivně rozeznatelná, ale zároveň jsme ji museli „hledat“. Tyto zkrácené hlásky jsou tak na cestě k úplnému vynechání.

Pokud tedy rozdělíme hlásky v této pozici na zřetelně vyslovené a na ostatní (zahrnující extrémně krátké a nevyslovené hlásky), dostaneme zajímavé údaje. Ve slově „sur“ bylo zřetelně vysloveno sedm hlásek, tj. 70 %, ve slově „par“ bylo zřetelně vysloveno rovněž sedm hlásek, což ale odpovídá celým 40 %.

Pojďme v tomto rozdělení ještě dále. Připomeňme si, že aproximanta [ɥ] je ve své podstatě příliš otevřená frikativa [ɥ]: je to “náběh” na realizaci hlásky [ʁ], ale artikulační pohyb není dotažen a artikulátory (zadní část jazyka a zadní konec měkkého patra) od sebe zůstanou příliš daleko na to, aby vznikl šum. S velikou nadsázkou můžeme tedy říci, že už samotná aproximanta je nedbale vyslovená frikativa. Pokud tedy do „řádně“ vyslovených hlásek nezahrneme ani aproximanty, poměr se změní takto: 50 % řádně vyslovených hlásek ve slově „sur“, ale pouze 15 % ve slově par.

Bohužel nedokážeme vysvětlit, proč se dvě gramatická slova se stejnou hláskovou strukturou chovají ve stejných pozicích takto rozdílně.

9.2 výsledky jednotlivých mluvčích

Z důvodu velkého množství mluvčích se v této podkapitole budeme věnovat pouze mluvčím, kteří se výrazným způsobem odlišují od průměru.

9.2.a. rodilí mluvčí

Nejprve se budeme zabývat mluvčími R2 a R5. Zajímají nás proto, že mají největší poměrné zastoupení znělých hlásek, zároveň i největší poměrné zastoupení aproximant. Mluvčí R2 je dvacetičtyřletý muž dlouhodobě žijící v Paříži. Mluvčí R5 je přibližně třicetiletý muž pocházející rovněž z Paříže.

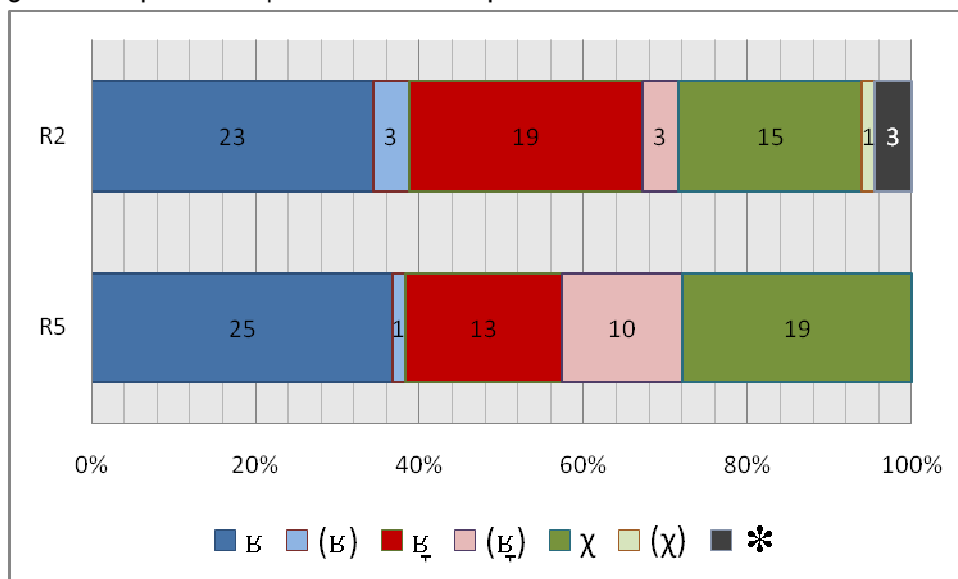
Tito mluvčí vyslovili znělou hlásku v celých 72 % případů; průměrné zastoupení u všech mluvčích je 62 %.

Rozdíl u aproximant je mnohem markantnější: jejich průměrné zastoupení u všech mluvčích se rovná 17,9 %, mluvčí R2 ji však vyslovuje v 32,8 % případů a mluvčí R5 v 33,8 %, což odpovídá přibližně jedné třetině všech vyslovených hlásek.

Nabízí se vysvětlení, že vysoký podíl aproximant je způsoben rychlým tempem mluvy. Tuto hypotézu však musíme zamítnout, neboť oba tito mluvčí hovoří naprosto průměrnou rychlostí.

Při srovnání zjednodušených výsledků těchto dvou mluvčích mezi nimi prakticky není rozdíl. Zajímavější je porovnávat nezjednodušené údaje v grafu č. 16.

graf č. 16 : porovnání poměrného zastoupení hlásek u mluvčích R2 a R5

Mluvčí R2 neinklinuje nijak výrazně k extrémnímu zkracování hlásek. Hlásky, které byly takto extrémně zkráceny, jsou relativně rovnoměrně rozloženy (tři znělé frikativy, tři znělé aproximanty, jedna neznělá frikativa).

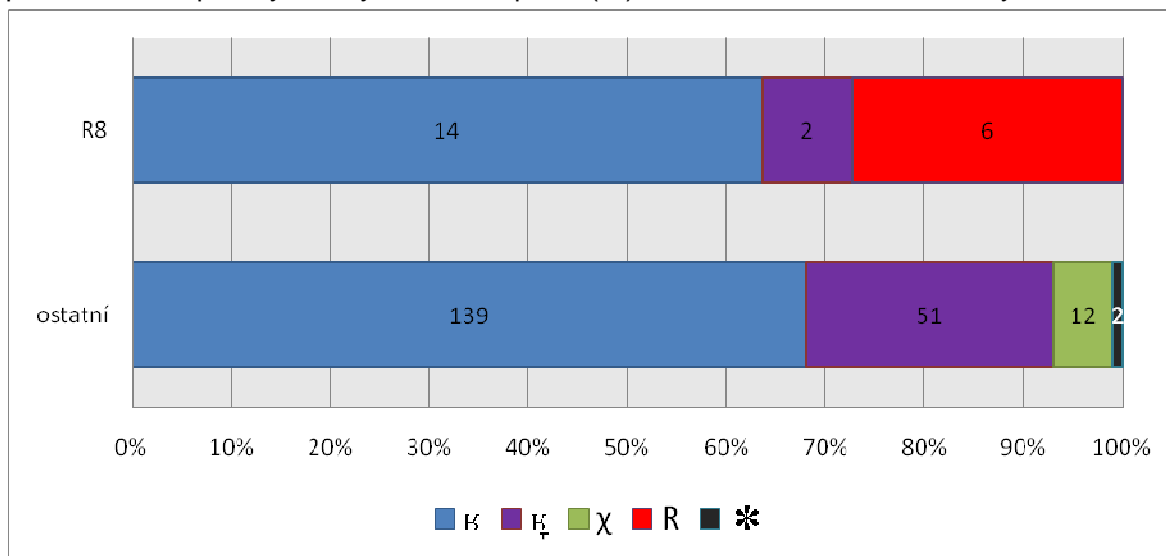
Mluvčí R5 vyslovil zkrácených hlásek jedenáct a deset z nich byly znělé aproximanty. Ty tak tvoří 15% všech hlásek vyslovených tímto mluvčím. Chování mluvčího R5 je však běžnější, než chování mluvčího R2, neboť z r-ových hlásek ve francouzštině je aproximanta nejběžněji zkracovanou. Ostatní zkrácené varianty vyslovené mluvčím R2 jsou spíše výjimkami.

Dalším případem stojícím za pozornost je mluvčí R8. Ta jako jediná ze všech rodilých mluvčích realizovala dnes již raritní dorso-uvulární vibrantu, a to pouze v intervokalických pozicích. Jedná se o dvacetipětiletou studentku z Bretaně pocházející ze střední třídy, jejíž oba rodiče mají vysokoškolské vzdělání. Nikdo z rodiny této mluvčí neovládá bretonštinu.

Porovnejme výslovnosti této mluvčí v intervokalické pozici s výslovností všech ostatních rodilých mluvčích. Graf č. 17 je zjednodušený, rozlišuje pouze kvalitu hlásek, nikoliv jejich délku.

graf č. 17 :

poměrné zastoupení vyslovených hlásek v pozici (vv) u mluvčí R8 a u ostatních rodilých mluvčích

Čísla ve sloupcích udávají počet vyslovených hlásek.

V počtu vyslovených znělých frikativ se mluvčí R8 nijak zvlášť neliší od ostatních mluvčích – tímto způsobem vyslovila 64 % oproti průměru 68 %. Ostatní hodnoty se liší velmi výrazně. Ostatní mluvčí vyslovili 25 % hlásek jako znělou aproximantu [ɣ], mluvčí R8 takto vyslovila pouze dvě hlásky, které odpovídají 9 %. Další varianty, vyslovené ostatními mluvčími (6 % neznělá frikativa [χ] a 1 % vynechání hlásky) se v intervokální pozici u mluvčí R8 vůbec nevyskytují. Zato uvulární vibranta [R] tvoří celých 27 % jejího projevu, tj. přibližně čtvrtinu.

Jediná nám známá skutečnost, která by mohla výskyt této hlásky zdůvodnit, je fakt, že tato mluvčí pochází z venkova.

9.2.b. čeští mluvčí

V této podkapitole se budeme věnovat mluvčím, kteří mají „extrémní“ zastoupení buď znělých, nebo neznělých hlásek.

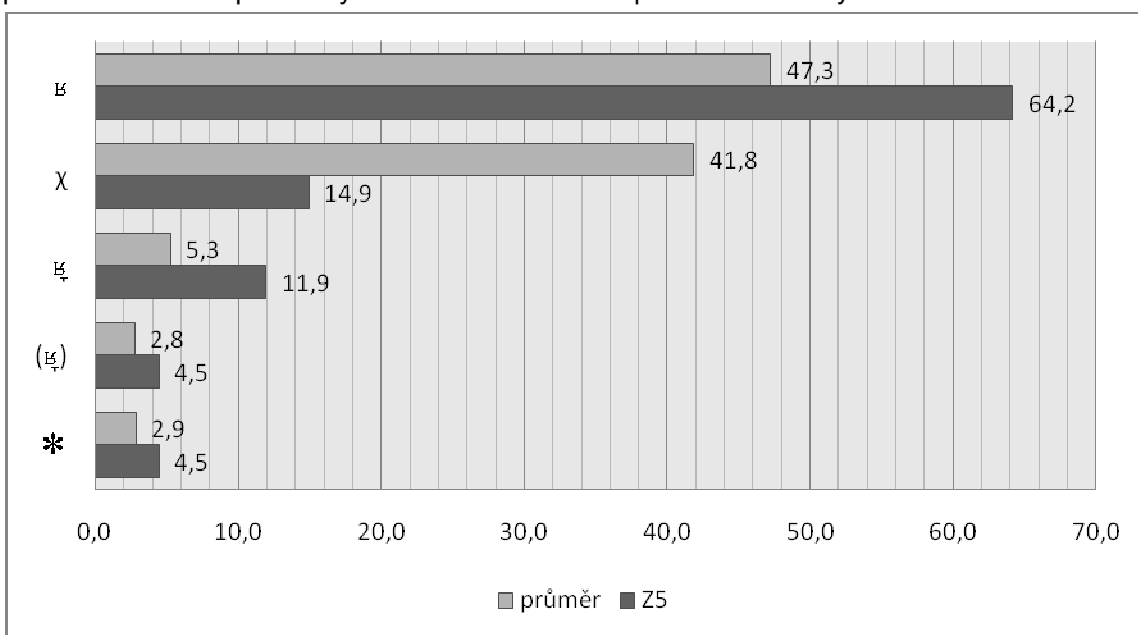
Začneme největším zastoupením hlásek znělých. Vynecháváme mluvčí Z1 a S5, neboť vyslovují /r/ apikálním způsobem a jak jsme již výše zmínili, apikální výslovnost /r/ je a priori znělá. Pokud se tedy zaměříme na dorsální výslovnost, v počtu znělých hlásek vede jednoznačně mluvčí Z5. Jedná se o jednadvacetiletého studenta, jehož výslovnost může být ovlivněna faktem, že studuje anglistiku a amerikanistiku. To však pokládáme za nepravděpodobné, neboť mluvčí S4 studuje tentýž obor a jeho výslovnost je co do

poměru znělých a neznělých hlásek v průměru. Nejspíše se tak jedná o individuální tendenci tohoto mluvčího.

V grafu č. 18 porovnáváme jeho výslovnost s výslovností ostatních mluvčích. Zastoupení znělé frikativy je o 17 % nad průměrem a zastoupení znělé aproximanty o 6,6% taktéž nad průměrem, procento neznělé frikativy se nachází 27 % pod průměrem. To znamená, že mluvčí R5 vyslovuje skoro třikrát méně neznělých hlásek než ostatní mluvčí.

graf č. 18:

procentuální zastoupení daných hlásek - mluvčí Z5 a průměrné hodnoty ostatních Čechů

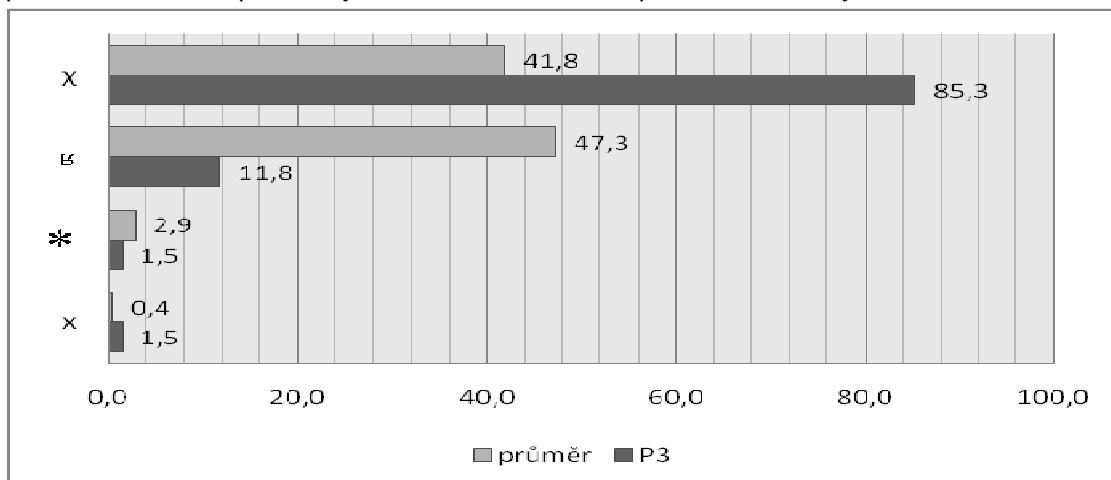
Čísla jsou zaokrouhlena na jedno desetinné místo a jsou udávána v procentech.

Opačným extrémem je mluvčí P3. Jedná se o přibližně dvacetiletou studentku francouzské filologie. Projev této mluvčí obsahuje největší poměrné zastoupení neznělých hlásek ze všech českých mluvčích. 87 % všech hlásek, které vyslovila, bylo neznělých.

Graf č. 19 porovnává výslovnost mluvčí P3 s průměrem ostatních Čechů. Zastoupení neznělých dorso-uvulárních frikativ je u této mluvčí více než dvakrát větší než u ostatních mluvčích. Zastoupení znělých hlásek je zato přibližně čtyřikrát menší než u průměrného českého mluvčího.

graf č. 19:

procentuální zastoupení daných hlásek - mluvčí P3 a průměrné hodnoty ostatních Čechů

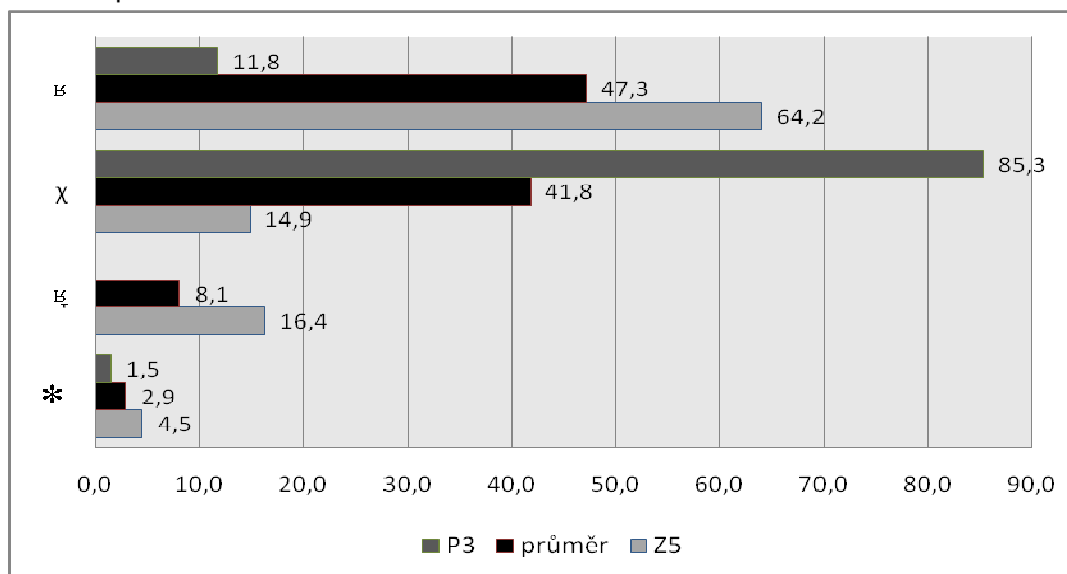

Čísla jsou zaokrouhlena na jedno desetinné místo a jsou udávána v procentech.

Pro úplnost uvádíme graf č. 20 srovnávající tyto dva mluvčí s průměrným českým mluvčím. Tento graf je zjednodušený, rozlišuje pouze kvalitu hlásek. U českých mluvčích (na rozdíl od rodilých mluvčích francouzštiny) jsou výkyvy ve výslovnosti znělých a neznělých hlásek opravdu enormní. Toto můžeme nejlépe demonstrovat na znělé dorso-uvulární frikativě, jejíž zastoupení se pohybuje přibližně od 12 % do 64 %, a neznělé dorso-uvulární frikativě, jejíž procento jde od 15 % až po 85 %.

graf č. 20 : procentuální zastoupení daných hlásek:

srovnání průměrného českého mluvčího a mluvčích P3 a Z5

Čísla jsou zaokrouhlena na jedno desetinné místo a jsou udávána v procentech.

10. ZÁVĚR

V této práci jsme zkoumali několik oblastí dotýkajících se problematiky hlásky /r/. Na tomto místě uvádíme shrnutí výsledků experimentální části.

1. znělost a neznělost

Ověřili jsme, že rodilých mluvčích jsou nejčastěji vyslovované následující hlásky realizované dorsálním způsobem: znělá frikativa, následuje neznělá frikativa a poslední co do četnosti je znělá aproximanta.

U apikální výslovnosti českých mluvčích jsme zjistili, že čeští mluvčí zacházejí s apikálním /r/ podobně jako Francouzi s dorsálním /r/: vyslovují jej zněle, nezněle a v malém procentu případů jako apikální aproximantu [ɾ]. Poměry těchto způsobů realizace se však u českých a francouzských mluvčích liší.

Při porovnání dorsálních výslovností u Čechů a Francouzů jsme konstatovali, že poměry znělých a neznělých hlásek nejsou výrazně odlišné. U francouzských mluvčích je poměr znělých a neznělých hlásek o 13 procentních bodů vyšší než u českých mluvčích.

Srovnání dorsální a apikální výslovnost u českých mluvčích ale přineslo diametrálně odlišné výsledky. Zatímco u dorsální výslovnosti tvoří znělé hlásky 49 % všech vyslovených, u apikální výslovnosti je to celých 89 %. Je to způsobeno tím, že české apikální /r/ je a priori znělé ve všech pozicích.

Zkoumali jsme rovněž výslovnost znělých a neznělých hlásek na konkrétních pozicích. Výsledky francouzských mluvčích potvrdily částečně volnou a částečně komplementární distribuci znělých a neznělých /r/. O komplementární distribuci se jedná v pozicích (c-v), (c+v), (_v), (vZS) a nejspíše i (vv). O volnou distribuci se jedná u pozic (vc-) a (v _). U Čechů se znělostní tendence neprojevila tak jasně, přesto sledovali stejné tendence ve znělosti jako rodilí mluvčí, s výjimkou iniciální pozice.

2. konkrétní varianty výslovnosti /r/

Tato podkapitola byla věnována hlavně rodilým mluvčím. Ověřili jsme, že se mluvčí ve výslovnosti hlásek na daných pozicích výrazně rozcházejí. Relativní jednotnost ve výslovnosti se týkala pouze pozic (c-v) a (_v). U všech ostatních pozic bylo zaregistrováno vícero variant výslovnosti.

Potvrdili jsme společný výskyt znělé uvulární frikativy [ʁ] a znělé uvulární aproximanty [ʁ̥]. Objevili jsme, že iniciální pozice (_v) je jediná, kde je zastoupena pouze jedna z těchto hlásek, a to frikativa [ʁ]. V ostatních pozicích se vždy tyto hlásky vyskytují společně a frikativa [ʁ] bývá zastoupena častěji než aproximanta [ʁ̥]. Jedinou výjimkou je pozice mezi vokálem a likvidou [l], kde výskyt aproximanty převažuje. Za závažné zjištění považujeme fakt, že poměr vyslovovaných hlásek [ʁ] a [ʁ̥] byl přibližně dva ku jedné ve prospěch frikativy [ʁ]. Ve výslovnosti rodilých mluvčích tvoří dorso-uvulární aproximanta přibližně pětinu všech vyslovených hlásek, což je velmi výrazné zastoupení.

Srovnali jsme zastoupení tří hlavních možností výslovnosti u Čechů a u rodilých mluvčích: u Francouzů byla nevyslovovanější hláskou znělá frikativa, u Čechů pak neznělá frikativa.

U znělostí a neznělostí sledovali rodilí mluvčí a Češi alespoň stejné tendence, v případě konkrétních hlásek se jejich realizace velmi lišily od realizací rodilých mluvčích. Podle nás z toho důvodu, že výslovnost Čechů ve francouzštině je z velké části pouze dílem náhody.

Dále jsme konstatovali, že pokud se uvulární vibranta vyskytuje, je tomu tak výhradně v intervokálníce pozici.

3. individuální specifika

U rodilých mluvčích jsme se přesvědčili, že převažují znělé varianty výslovnosti, tvořící 50 až 70% všech vyslovených hlásek. Z analýzy vyplynulo, že není spojitost mezi vynecháváním hlásky /r/ a tím, zda mluvčí inklinuje spíše ke znělým či neznělým variantám.

Dále jsme konstatovali, že věk mluvčích nemá vliv na výskyt jiné hlásky než aproximanty [ʁ̥]. Procento vyslovovaných aproximantů se s rostoucím věkem mluvčích spíše snižuje. To potvrzuje domněnku, že aproximantní výslovnost /r/ je relativně nová tendence na vzestupu. U českých mluvčích jsme analýzu závislosti výslovnosti na věku neprováděli.

U Čechů jsme si povšimli, že vždy jasně preferují buď apikální, nebo dorsální způsob výslovnosti. Ve skupině pokročilých nebyl ani jeden mluvčí, který by preferoval apikální výslovnost. Dále jsme shledali, že čeští mluvčí vynechávají fonémy /r/ se zvyšující se pokročilostí čím dál tím méně.

4. další poznatky

Zaznamenali jsme, že hláska /r/ bývá velmi často výrazně zkrácena, vyslovena jako aproximanta, nebo úplně vynechána, a to hlavně ve slovech „par“ a „sur“. Je tomu tak pravděpodobně proto, že se jedná o takzvaná gramatická slova, která nenesou stěžejní informaci, a tím pádem mají rodilí mluvčí tendence tato slova zkracovat. Provedli jsme srovnání těchto dvou slov a zjistili jsme, že ač se jedná o dvě gramatická slova se stejnou hláskovou strukturou, chovají na pozici (v) rozdílně.

5. jednotliví mluvčí

Nejprve jsme analyzovali výslovnost mluvčích R2 a R5, kteří měli největší poměrné zastoupení znělých hlásek, zároveň i největší poměrné zastoupení aproximant.

Dále jsme zrekapitulovali případ mluvčí R8, která jako jediná rodilá mluvčí realizovala ojedinělou dorso-uvulární vibrantu, a to výhradně v intervokalických pozicích.

Poměrné zastoupení znělých a neznělých hlásek jsme následně řešili i u Českých mluvčích, a to pouze u dorsální výslovnosti. Zabývali jsme se případem mluvčího Z5 (největší poměrné zastoupení znělých hlásek) a mluvčí P3 (největší zastoupení neznělých hlásek).

Na závěr lze podotknout, že jsme zaznamenali relativně velké množství případů, kdy se reálná výslovnost rodilých mluvčích rozchází s údaji zmiňovanými literaturou. Většina našich předpokladů zmiňovaných v kapitole Cíle práce se potvrdila.

RÉSUMÉ

1. résumé v českém jazyce

Tato práce se věnuje zejména problému znělosti a neznělosti hlásky /r/ ve francouzštině, dále také konkrétní kvalitě vyslovených hlásek. Přestože je foném /r/ nejčastějším konsonantem ve francouzském jazyce, existuje relativně málo prací zabývajících se tímto tématem. Většina fonetických učebnic jen povrchně zmiňuje možnost neznělé výslovnosti /r/ v některých pozicích, zůstávají však většinou v popisu kvality /r/ velmi vágní.

Problém r-ových hlásek je přitom velmi zajímavý: místo artikulace /r/ může být dentální, alveolární, postalveolární, velární či uvulární. /R/ najdeme v různých klasifikacích mezi vibrantami, verberantami, frikativami, aproximantami, nebo dokonce samohláskami. Navíc u různých podob /r/ pozorujeme délku, aspiraci, nazalizaci nebo znělost, kterou jsme se v této práci zabývali. /R/ ve francouzštině prodělalo velmi ojedinělý historický vývoj: prošlo radikální změnou místa výslovnosti (z koronální na dorsální). V historii francouzštiny byla existence /r/ ve své podstatě několikrát ohrožena, např. změnami z /r/ na /z/ a jinými, žádná z těchto změn však nevyústila ve fonetický zákon.

V teoretické části jsme se věnovali aspektům výslovnosti /r/ popsaným v literatuře. V kapitole r-ové hlásky jsme se snažili mimo jiné najít společné rysy r-ových hlásek. Dále jsme popsali známé r-ové zvuky (zastoupené v tabulce IPA). Ve francouzštině se nejčastěji vyskytují následující dorso-uvulární varianty: znělá frikativa [ʁ], neznělá frikativa [x] a znělá aproximanta [ʀ]. V češtině je pak jedinou korektní výslovností apikální vibranta [r]. Pokusili jsme se uvést na pravou míru problém terminologie /r/, která je velmi rozkolísaná: pod jedním pojmem nacházíme několik variant /r/ a naopak - jedna varianta /r/ může mít hned několik pojmenování. Popsali jsme fonologické vlastnosti hlásky /r/.

Dále jsme se zabývali vlastnostmi likvid (skupina, která zahrnuje r-ové a l-ové segmenty) a podrobně jsme se věnovali problému znělosti a neznělosti obecně, zejména pak znělostní asimilaci. Porovnali jsme znělost r-ových hlásek v češtině a ve francouzštině. České apikální /r/ je a priori znělé ve všech pozicích, na rozdíl od francouzského /r/, které podléhá znělostní asimilaci. Shrnutí jsme grafické znázornění fonému /r/ a jeho normativní výslovnost a stručně jsme zmapovali historický vývoj hlásky /r/ ve francouzštině.

V experimentální části bylo naším cílem ověřit a upřesnit poznatky nabyté z literatury, dále pak srovnat výslovnost francouzských a českých mluvčích. U Francouzů jsme chtěli zjistit, zda má na výslovnost vliv věk, u Čechů potom pokročilost. Protože je znělost hlásek ovlivněna hlavně bezprostředním okolím, brali jsme v úvahu především znělost či neznělost hlásek přímo sousedících s /r/. Dále jsme zvažovali přítomnost pauzy a to, zda je sousedící hláska konsonant či vokál.

Materiálem pro praktickou část byly nahrávky čteného textu. Čtený text jsme zvolili kvůli snadnějšímu porovnávání hlásek v daných pozicích, která by byla v analýze spontánní mluvy velmi ztížená. Nahrávky pocházely od dvou skupin mluvčích: deseti rodilých mluvčích francouzštiny a čtrnácti Čechů rozdělených do tří podskupin (začátečníci, středně pokročilí a pokročilí). Nahrávky byly analyzovány v programu Praat a jednotlivé výsledky byly zaneseny do excelových tabulek s přihlédnutím k tomu, v jaké pozici bylo /r/ vysloveno.

Ověřili jsme, že nejčtenější vyslovovanou variantou /r/ je znělá frikativa [ʁ], následuje neznělá frikativa [x] a v přibližně jedné pětině případů byla vyslovena aproximanta [ʀ]. Zjistili jsme, že čeští mluvčí vyslovují apikální /r/ (podobně jako francouzští mluvčí dorsální /r/) zněle a nezněle, přičemž byla několikrát vyslovena i aproximanta [ɾ]. Poměry jednotlivých způsobů výslovnosti se však u dorsálních a apikálních /r/ liší. Zatímco u dorsální výslovnosti je znělý a neznělý způsob realizace přibližně vyrovnaný, u apikální výslovnosti výrazně převažuje znělá varianta.

Zkoumali jsme rovněž výslovnost znělých a neznělých hlásek na konkrétních pozicích. Výsledky francouzských mluvčích potvrdily částečně volnou a částečně komplementární distribuci znělých a neznělých /r/. O komplementární distribuci se jedná v pozicích (c-v), (c+v), (_v), (vZS) a nejspíše i (vv). O volnou distribuci se jedná u pozic (vc-) a (v _). U Čechů se znělostní tendence neprojevila tak jasně, přesto sledovali stejné tendence ve znělosti jako rodilí mluvčí, s výjimkou iniciální pozice.

Konstatovali jsme, že věk rodilých mluvčích nemá vliv na výskyt jiné hlásky než aproximanty [ʀ]. Procento vyslovovaných aproximant se s rostoucím věkem mluvčích spíše snižuje. Shledali jsme, že iniciální pozice je jediná, kde je zastoupena pouze jedna z hlásek [ʁ] a [ʀ], a to frikativa [ʁ]. V ostatních pozicích se vždy tyto hlásky vyskytují společně a frikativa [ʁ] bývá zastoupena častěji než aproximanta [ʀ] v poměru zhruba dva ku jedné. Jedinou výjimkou je pozice (vI), kde převažuje výskyt aproximanty. Ta ve výslovnosti rodilých mluvčích tvoří přibližně pětinu všech vyslovených hlásek, což je velmi výrazné zastoupení.

U Čechů jsme zaznamenali, že vždy jasně preferují buď apikální, nebo dorsální způsob výslovnosti. Ve skupině pokročilých nebyl ani jeden mluvčí, který by preferoval apikální výslovnost.

Povšimli jsme si, že hláska /r/ bývá velmi často výrazně zkrácena, vyslovena jako aproximanta, či úplně vynechána ve slovech „par“ a „sur“. Jedná o takzvaná gramatická slova, která nenesou stěžejní informaci, a tím pádem je mají rodilí mluvčí tendence zkracovat.

V poslední řadě jsme analyzovali případy konkrétních mluvčích, kteří výrazně vybočovali z průměru. Z těch je nejzajímavější případ mluvčí R8, která jako jediná rodilá mluvčí realizovala ojedinělou dorso-uvulární vibrantu, a to výhradně v intervokálních pozicích.

Celkem jsme zaznamenali velké množství případů, kdy se reálná výslovnost rodilých mluvčích rozchází s údaji zmiňovanými s literaturou.

2. résumé en français

Ce travail traite le sujet du voisement du phonème /r/ en français. Malgré le fait que le /r/ soit la consonne la plus fréquente en français, il existe relativement peu de travaux portant sur ce thème. La majorité des manuels phonétiques ne mentionnent que la possibilité de la prononciation non-voisée dans certaines positions, tout en restant très vagues sur ce point.

Le /r/ est un phonème intéressant à plusieurs niveaux : tout d'abord il a radicalement changé son lieu d'articulation au cours de l'histoire, en passant de la prononciation coronale à la prononciation dorsale. Ce phonème est également très difficile à définir, car en français, il peut être prononcé comme une fricative, comme une approximative, ou même comme une vibrante. C'est pour ces raisons que nous avons décidé de contribuer à la description du voisement de cette consonne.

Dans la partie théorique de notre travail, nous avons décrit toutes les prononciations possibles du /r/, tout en mettant en relief les prononciations du français et du tchèque. Les possibilités les plus fréquentes de prononcer le /r/ en français sont les suivantes : la fricative dorso-uvulaire voisée [ʀ], la fricative dorso-uvulaire non-voisée [χ] et l'approximante dorso-uvulaire voisée [ʁ]. Par comparaison, il n'existe en tchèque

qu'une seule possibilité correcte de prononcer le /r/ - comme une vibrante apico-alvéolaire voisée.

Nous avons fait le point sur la terminologie compliquée du /r/ et sur ses qualités phonologiques. En outre, le groupe de liquides a été décrit en détail, et l'histoire de la consonne /r/ en français a été succinctement mentionnée.

Un chapitre entier est dédié au problème général du voisement et non-voisement, tout en soulignant l'assimilation phonétique qui a une influence majeure sur le voisement et non-voisement du /r/.

La partie expérimentale a pour dessein de confirmer et préciser les informations acquises dans la littérature. Elle doit également montrer s'il existe un rapport entre l'âge des français et le voisement. En ce qui concerne les tchèques, le rapport ne concernait pas l'âge mais le niveau du français.

La partie pratique consiste en une analyse des enregistrements d'un texte lu à haute-voix, de manière à pouvoir comparer les résultats des interlocuteurs. Deux groupes d'interlocuteurs ont ainsi été établis: un groupe de dix natifs et un groupe de quatorze tchèques, divisé en trois niveaux : débutant, intermédiaire et avancé. Les enregistrements ont été analysés à l'aide du logiciel Praat, et les résultats ont ensuite été inscrits dans des tableaux Excel. Nous avons pris en considération des présences de pause et le voisement ou non-voisement des sons voisins.

Ainsi, nous avons pu vérifier que les variantes du /r/ les plus prononcées en français sont le [ʀ], le [x] et l'approximante [ʁ]. La présence de cette dernière a été remarquablement plus fréquente que ce que l'on attendait.

En analysant les positions particulières du /r/, nous avons constaté que les natifs ont une nette tendance à les prononcer de manière voisée ou non-voisée. Nous avons ainsi confirmé l'hypothèse que les variantes voisées et non-voisées du /r/ sont en distribution complémentaire (en positions (c-v), (c+v), (_v), (vZS) et probablement (vv)) et en distribution complémentaire en positions (vc-) a (v_). Les tchèques n'ont pas démontré une attitude aussi univoque concernant le voisement. Néanmoins, ils suivaient les mêmes tendances du voisement que les français (sauf dans la position initiale).

Nous avons remarqué que les interlocuteurs tchèques préféraient toujours clairement la prononciation apicale ou dorsale. Pour ce qui est du /r/ apicale, ils prononçaient trois variantes: une vibrante voisée, une vibrante non-voisée et une aproximante. La version de la vibrante voisée est explicitement la plus fréquente.

On a constaté que l'âge des natifs n'a joué un rôle que dans la présence de l'aproximante [ʁ]. Le pourcentage des aproximantes prononcées baisse avec l'âge

croissant des interlocuteurs. La position initiale est la seule des positions où se trouve uniquement la fricative [ʁ]. Dans d'autres positions, les sons [ʁ] et [ʁ̥] sont tous les deux toujours présents dans la proportion à peu près de 2 pour la fricative, contre 1 pour l'approximante. L'approximante constitue à peu près 20% de toutes les /r/ prononcées, ce qui est un pourcentage très élevé.

3. résumé in english

This work is focused on voicing and voicelessness of the phoneme /r/ in French language. Even though /r/ is the most frequent consonant in French, there are only a few works dedicated to this theme. The comments on /r/ variants are rather rare in phonetic manuals; if mentioned, it is generally only a superficial observation of some tendencies in pronunciation. However, the pronunciation of rhotics in general is a very interesting issue, first of all because of the fact that the group of rhotics is extremely large. The place of articulation can be dental or alveolar, but also post alveolar, velar and uvular. /R/ can be pronounced in classic or retroflexive way and may be considered a vibrant, a flap, a tap, a fricative, an approximant or even a vowel. Because of all these facts, we decided to contribute to the research of the r-sounds in French.

In the first part of this work, we tried to describe in a comprehensive way the group of rhotics, especially the phonemes appearing in French and Czech language. We defined the pronunciation of the majority of r-sound variants. The most common pronunciations of /r/ in French are a voiced dorso-uvular fricative [ʁ], a voiceless dorso-uvular fricative [ʁ̥] and a voiced dorso-uvular approximant [ʁ̥], while in Czech, there is only one standard pronunciation: a voiced apical vibrant [r]. We were also concerned about /r/ terminology (which is especially complicated and heterogeneous in French) and phonological qualities of /r/.

Then, we described common qualities of liquids (a group which includes /r/ and /l/ phonemes). The next chapter concerns voice assimilation in general, because this issue is crucial for our work. We also characterized the normative pronunciation of /r/ in French. Afterwards, we briefly sketched out the history of the pronunciation of /r/ in French, which has went through radical changes concerning the place of articulation (a shift from coronal to dorsal).

The practical part was supposed to confirm and refine the information found in literature. It also aimed to compare the pronunciation of the Czech and French speakers

and to see if it depends on the age of the speakers (in the case of the native speakers) or on their level of French (in the case of the Czech speakers of French).

The experiment consisted of an analysis of recordings of read text. We had two main groups of speakers: ten native speakers of French who constituted the referential group and a group of fourteen Czech speakers divided into three subgroups: beginners, intermediate and advanced.

The recordings were analyzed in the Praat program, using spectrograms, oscillograms and, also, listening. In disputable cases, we decided to follow the conservative way of analyzing. The results were enlisted in the Excel charts.

We verified that the most commonly pronounced sound is the voiced fricative [ʁ], then the voiceless fricative [χ] and the last is the voiced approximant [ʁ̥]. Other pronunciations are relatively inconsiderable. One of the most important findings is the fact that the approximant is present far more than it was presumed.

We found out that the native speakers clearly tend to pronounce the voiced or voiceless sound in particular positions. The Czech speakers followed the same trends, but by far not so unanimously as the French speakers. We also stated that the pronunciation of the Czech speakers does not depend on their level of French, but it is individual. We presume that the pronunciation of the approximant among the native speakers depends, very crudely, on their age, but it also depends considerably on the individual idiolects. In the end, we analyzed specific cases of the speakers that deviated distinctively from the average.

In conclusion, we detected many significant differences between the real pronunciation of French speakers and the facts mentioned in the literature.

seznam použité literatury:

- CARTON, Fernand. *Introduction à la phonétique du français*, Paris: Bordas, 1974.
- DOHALSKÁ, Marie - SCHULZOVÁ, Olga. *Fonetika francouzštiny*. Praha: Karolinum, 2006.
- DONOHUE-GAUDET, M.-L. *Le vocalisme et consonantisme française (règles fondamentales et exercices)*, Nancy : Librairie Delagrave, 1969.
- DUBĚDA, Tomáš. *Jazyky a jejich zvuky, Univerzálie a typologie ve fonetice a fonologii*. Praha : Karolinum, 2005.
- FOUCHÉ, Pierre. *Traité de prononciation française*, Paris : Éditions Klincksieck, 1969.
- LADEFOGED, Peter - MADDIESON, Ian. *The sounds of the world's languages*. Oxford: Blackwell publishers, 1996.
- LÉON, Pierre. *Phonétisme et prononciations du français*, Paris: Nathan Université, 1992.
- LÉON, Pierre. *Prononciation du français standard (Aide-mémoire d'Orthoépie à l'usage des étudiants étrangers)*, Librairie Marcel Didier, Paris, 1966
- LÉONARD, Monique. *Exercices de phonétique historique*. Paris : Éditions Nathan, 1999
- RUSSELL WEBB, Eric. „Minimalism and French /R/: Phonological representations in phonetically based phonology“. *French Language Studies*, 2009, č. 19, Cambridge University Press.
- RUSSELL WEBB, Eric. „Voice alternation as passive lenition: /ʁ/ in French“. *Linguistik online*, 2004, č. 18, 1/04
- SKARNITZL, Radek. Materiály k výuce předmětu „Akustika řeči“ na FF UK [online] [cit. 2010-03-20] dostupné z <http://fu.ff.cuni.cz/vyuka/akustika/6_konsonanty.pdf>
- STRAKA, Georges. „Contribution à l'histoire de la consonne R en français [1965]“ in *Les sons et les mots*, Paris : Klincksieck, 1979, p. 465-499
- VELDE, Hans van de – HOUT, Roeland van, eds. „‘r-atics: Sociolinguistic, phonetic and phonological characteristics of /r/“. *Etudes & Travaux*, 2001, č. 4, Université Libre de Bruxelles
- WIOLAND, François. *Prononcer les mots du français*. Paris: Hachette, 1991